

**Dáva v kritike socializmu zmysel Hayekov prechod od debaty
o racionalite ekonomickej kalkulácie k argumentácii kultúrnou
a náboženskou evolúciou? Príklad Československa**

Bakalárska práca

Vedúci práce:

Ing. Tomáš Krištofóry

Michal Haško

Brno 2015

Pod'akovanie

V prvom rade sa chcem pod'akovať za výnimočnú starostlivosť a množstvo návrhov vedúcemu tejto bakalárskej práce Ing. Tomášovi Krištofórymu, ktorý svojou mimoriadnou trpezlivosťou a zanietením dopomohol k jej konečnému stavu. Ďalej chcem vyjadriť nesmierne uznanie za morálnu i odbornú podporu všetkým zainteresovaným, menovite priateľke Michaelae, Tereze, rodičom a niekoľkým ďalším osobám z kamarátskych aj odborných kruhov.

Čestné prehlásenie

Prehlasujem, že som túto prácu: **Dáva v kritike socializmu zmysel Hayekov prechod od debaty o racionalite ekonomickej kalkulácie k argumentácii kultúrnou a náboženskou evolúciou?**

Príklad Československa

vypracoval samostatne a všetky použité pramene a informácie sú uvedené v zozname použitej literatúry. Súhlasím, aby moja práca bola zverejnená v súlade s § 47b zákona č. 111/1998 Zb., o vysokých školách v znení neskorších predpisov, a v súlade s platnou *Smernicou o zverejňovaní vysokoškolských záverečných prác*.

Som si vedomý, že sa na moju prácu vzťahuje zákon č. 121/2000 Zb., autorský zákon, a že Mendelova univerzita v Brne má právo na uzavretie licenčnej zmluvy a užitie tejto práce ako školského diela podľa § 60 odst. 1 Autorského zákona.

Ďalej sa zaväzujem, že pred spísaním licenčnej zmluvy o využití diela inou osobou (subjektom) si vyžiadam písomné stanovisko univerzity o tom, že predmetná licenčná zmluva nie je v rozpore s oprávnenými záujmami univerzity, a zaväzujem sa uhradiť prípadný príspevok na úhradu nákladov spojených so vznikom diela, a to až do ich skutočnej výšky.

V Brne dňa 2. januára 2016

Abstract

Haško, M. Does the criticism of socialism give sense by Hayek's move from debate about rationality of economic calculation to arguments of cultural and religious evolution? Example of Czechoslovakia. Bachelor thesis. Brno : Mendel University 2015.

The aim of this work is to examine whether Hayek's theory of cultural and religious evolution is applicable on Czechoslovak developments in 1980s. To that end, we first examine the relationship of Hayek's involvement in socialist calculation debate in 1930s-40s with his cultural evolutionary argument against socialism in his later thought. We provide text analysis of his work and resources concerning his argument on the knowledge problem of socialism in Czechoslovakia. We find that cultural evolutionary argument is of institutional nature and we follow Hayek in delineation of the history of civilization based on institutions sanctioned by cultures and religions. The last part is concerned about the revolution and its illustrative performances by the example of Poland. The last part is empirical. We delineate the cultural and religious developments in 1980s in Poland and its consequent fall of socialist regime. Subsequently we analyze cultural and religious developments in Czechoslovakia and arrive at our main contribution. Hayek's theory can be applied on the case of Czechoslovak developments.

Keywords

Hayek, socialism, cultural evolution, religion, Czechoslovakia, institutions, revolution.

Abstrakt

Haško, M. Dáva v kritike socializmu zmysel Hayekov prechod od debaty o racionálite ekonomickej kalkulácie k argumentácii kultúrnou a náboženskou evolúciou? Príklad Československa. Bakalárska práca. Brno: Mendelova univerzita v Brne, 2015.

Cieľom tejto práce je zistiť, či Hayekova teória kultúrnej a náboženskej evolúcie je použiteľná na československý vývoj v 80. rokoch. Za týmto účelom najprv skúmajeme vzťah prepojenia v Hayekovej debate o socialistickej kalkulácii v 30. a 40. rokoch s kultúrno-evolučnými argumentmi proti socializmu v jeho neskorších myšlienkach. Vykonávame textovú analýzu jeho práce a zdrojov týkajúcich sa jeho argumentov o probléme znalostí socializmu v Československu. Zistili sme, že argument kultúrnej evolúcie je inštitucionálnej povahy a dodržiavame Hayekove vykreslenie histórie civilizácie založenej na inštitúciách sankcionovaných kultú-

rami a náboženstvami. Posledná časť sa zaoberá revolúciou a jej ilustráciou na príklade Poľska. Posledná časť je empirická. Opíšeme kultúrny a náboženský vývoj v 80. rokoch v Poľsku a následný pád socialistického režimu v ňom. Následne analyzujeme kultúrny a náboženský vývoj v Československu a prichádzame k nášmu hlavnému príspevku. Hayekovu teóriu možno aplikovať na prípad československého vývoja.

Kľúčové slová

Hayek, socializmus, kultúrna evolúcia, náboženstvo, Československo, inštitúcie, revolúcia.

Obsah

1	Úvod, cieľ a metodika práce	11
1.1	Úvod.....	11
1.2	Cieľ práce.....	12
1.3	Metodika práce.....	12
2	Literárna rešerš o vývoji Hayekovej kritiky socializmu	13
2.1	Hayek ako príklad evolučnej inštitucionálnej ekonómie.....	13
2.1.1	Sankcionovanie hodnôt	13
2.1.2	Evolúcia človeka z hľadiska inštitucionálnej ekonómie	14
2.1.3	Civilizácia a socializmus	14
2.1.4	Socializmus a jednotlivec	15
2.2	Hayekove argumenty rozšíreného poriadku – kultúrna evolúcia a náboženstvo	16
2.2.1	Kultúrna evolúcia a rozum	17
2.2.2	Náboženstvo a civilizácia	18
2.3	Kritika ekonomickej kalkulácie	19
2.4	Schumpeterova vízia evolúcie.....	20
3	Zmeny argumentácie v kritike socializmu a dôvody tejto zmeny	21
3.1	Socialisti majú iné hodnoty	21
3.2	Inštitúcie a inštitucionálna ekonómia	22
3.2.1	Externé inštitúcie	23
3.2.2	Interné inštitúcie	24
3.3	Náboženstvá sú nositeľmi hodnôt a selektujú sa s civilizáciami	25
3.4	Socializmus je proti rodine, súkromnému vlastníctvu a náboženstvu.....	27
3.4.1	Socializmus a rodina	27
3.4.2	Socializmus a súkromný majetok	28
3.4.3	Socializmus a náboženstvo.....	28
4	Hodnotenie miery aplikovateľnosti Hayekovej kultúrnej - evolučnej teórie na prípad Československa	30

4.1	Threshold	30
4.2	80. roky v Poľsku.....	32
4.3	Československo.....	34
4.3.1	Politická situácia.....	34
4.3.2	Rodina v socializme.....	35
4.3.3	Cirkev verzus socializmus.....	36
4.3.4	Občianske a náboženské snahy o zmenu režimu.....	41
4.4	Náboženská situácia po páde komunizmu	44
5	Záver	47
6	Literatúra	49

Zoznam obrázkov

Obr. 1	Graf dokumentujúci uspokojenie potrieb a revolúciu	31
---------------	---	-----------

Zoznam tabuliek

Tab. 1	Individuálna situácia rozhodovania vo vzťahu k voľbe externých inštitúcií	23
Tab. 2	Štruktúra obyvateľov podľa náboženskej viery v rokoch 1991 – 2011 v Českej republike	45
Tab. 3	Štruktúra obyvateľov podľa náboženskej viery v rokoch 1991 – 2011 v Slovenskej republike	46

1 Úvod, cieľ a metodika práce

1.1 Úvod

I keď je F. A. Hayek známy viac ako ekonóm než filozof, v druhej polovici svojho diela prispel mnohými aspektmi k spoločenskej a politickej filozofii, odvíjajúcej sa najmä z jeho pohľadu na dôležitú úlohu spontánneho poriadku v spoločenských inštitúciách a tiež na limity ľudských znalostí. Svojou argumentáciou sa prikláňa k spoločnosti, ktorá je organizovaná podľa trhového poriadku. V ňom by štátny aparát mal byť vymedzený len na zachovanie mieru, ktorý je potrebný pre udržiavanie funkcionality trhu jednotlivcov.

V súčasnosti je meno Hayek častokrát spomínané v médiách a politických debatách komentátormi, politikmi i odbornou verejnosťou ako argument pre ich vnímanie sveta alebo ako pomoc pre vysvetlenie udalostí a politických vízií. Častokrát je však použité bez znalostí hlbšej podstaty Hayekovho diela a jeho chápania ekonomiky a sociálno-politických súvislostí.

Obsah tejto bakalárskej práce je podložený viacmesačným podrobným štúdiom Hayekovho diela, najmä tých častí, ktoré majú priamu či nepriamu súvislosť s cieľom bakalárskej práce. Povrchné vnímanie Hayekovho diela ako často vidíme vo vyššie spomínaných politických diskusiách nemôže byť dostatočným pre analyzovanie problémov nastolených v téme bakalárskej práce. Spomínané hlbšie štúdium a konzultácie umožňujúce pochopiť jednotlivé argumentácie v súvislostiach boli jedinou možnou cestou ako sa prepracovať od rešerše vývoja Hayekovej kritiky socializmu cez dôvody zmeny Hayekovej argumentácie až k zhodnoteniu miery aplikovateľnosti Hayekovej neskorej kultúrno-náboženskej evolučnej teórie na prípade Československa. Počas celého spracovania bakalárskej práce bol kladený dôraz na textovú analýzu, porovnávanie informácií z viacerých typov literatúry i vlastnú úvahu, ktorý text bude pre súčasného čitateľa aktuálny. V kontexte hlavnej témy sa ako synergická téma niesla téma evolučnej selekcie maladaptívnych náboženstiev, vnímanie rodiny, súkromného vlastníctva, morálky a podobne, ktorá vhodne dopĺňala hlavnú tému.

Komparácia dôvodu úpadku socializmu s Hayekovou argumentáciou je na základe spracovaných podkladov a záverov v bakalárskej práci jasná, zrozumiteľná, ale súčasnej generácii narodenej po roku 1990 bez hlbších znalostí ekonomicko-sociálnych vied a histórie iste ťažko zrozumiteľná. Preto je v záverečnej časti bakalárskej práce skromný pokus argumentačne popísať aplikovateľnosť záverov a čiastočne i obsahu tejto bakalárskej práce pre súčasnosť, kedy žijeme dobu, ktorú si i najväčší myslitelia či politickí analytici súčasnosti, pôsobiaci v našom geopriestore neodvažujú pomenovať jednoznačným názvom politického či sociálneho systému, poprípade ak sa odvážia, tak medzi nimi vzniká ostrá polemika. Práca má podstatne charakter dejín ekonomických teórií, preto je založená na detailnej práci s historickými zdrojmi. Z tohto dôvodu je v práci väčšie množstvo citácií než je obvyklé. Neznamená to ale, že môj vlastný prínos je nulový. Znamená to, že závery,

ktoré vyvodzujem, potrebujem mať vzhľadom k charakteru práce dobre podložené textami.

1.2 Cieľ práce

Cieľom tejto práce je zistiť, či sa dá Hayekova teória aplikovať na pád socializmu v Československu. K tomu je potrebné preskúmať odôvodnenosť zmeny Hayekovej argumentácie v kritike socializmu, čiže v odklonení sa od čisto ekonomickej stránky, ku kultúrnym a náboženským aspektom pádu socializmu. Aký vplyv má kultúra a náboženstvo pre rozmach civilizácie, a že nie je jedno aké inštitúcie a hodnoty vládnu, si ukážeme v nasledujúcich kapitolách.

1.3 Metodika práce

Táto práca sa opiera predovšetkým o literárne zdroje a fakty v nich uvedené. Ako prvá je vykonaná podrobná analýza Hayekovej kritiky socializmu dopĺňaná postrehmi vhodnými pre lepšie pochopenie súvislostí. Ďalej sú vysvetľované dôvody zmeny Hayekovej pôvodnej kritiky od ekonomických aspektov socializmu k argumentom týkajúcich náboženskej a kultúrnej evolúcie. Do tohto rámca je zahrnutá problematika inštitucionálnej ekonómie kvôli vysvetleniu konania jednotlivcov ako aj väčších skupín v spoločnosti.

Po vykonaní dôkladnej analýzy všeobecných aspektov ovplyvňujúcich vznik a vývin civilizácie a zmenu inštitúcií sa zameriam na hodnotenie miery aplikovateľnosti Hayekovej novej teórie na prípad Československa. V tejto časti je objasňovaná problematika revolúcie a jej stručný priebeh v Poľsku, v ktorom komunizmus padol ako prvý. V poslednej časti je podrobne spracovaný priebeh socializmu z kultúrnej a náboženskej stránky, v ktorom sú zahrnuté poznatky z problematiky revolúcie a následne je charakterizovaná náboženská situácia po páde komunizmu.

2 Literárna rešerš o vývoji Hayekovej kritiky socializmu

Prvým poznatkom z rešerše literatúry, ktorý nie je prekvapivý, ale je nesporne zaujímavý, sú citácie, ktoré Hayek vo svojich dielach používal ako východiská a podnety z minulosti. Za zmienku stoja napríklad nasledovné citácie, ktorých uvádzanie svedčí o tom, že boli pre Hayeka inšpiráciou:

„Francúzski myslitelia, ktorí položili základy modernému socializmu, iste nemali pochyb o tom, že ich myšlienky nemožno uviesť do praxe inak než silnou diktátorskou vládou.“ (Hayek, 1944, s. 39)

„De Tocqueville chápal zo všetkých najlepšie, že demokracia je zo svojej podstaty individualistická inštitúcia, a teda je v obrovskom konflikte so socializmom.“ (Hayek, 1944, s. 40)

Tieto citácie jasne ukazujú nesúhlas Hayeka s centralizovaným spôsobom riadenia ekonomiky a spoločnosti, a odpor voči zbaveniu občana práva na rozhodovanie o sebe samom. Ako sa v neskoršom vývoji najmä socializmu ukázalo, časť obyvateľstva, ktorá si rýchlo a bez odporu zvykne na „pohodlný“ život, keď za nich rozmýšľa a rozhoduje štát, môže byť často vo výraznej majorite voči obyvateľstvu so snahou rozhodovať o svojom živote sami.

2.1 Hayek ako príklad evolučnej inštitucionálnej ekonómie

2.1.1 Sankcionovanie hodnôt

Sankcionovanie hodnôt je kľúčovým aspektom fungovania inštitúcií. Medzi životne dôležité pre prežitie spoločnosti patria inštitúcie ako sú rodina či súkromný majetok. Tieto pre dnešných ľudí úplne prirodzené inštitúcie sa nezachovali náhodou, čo potvrdzuje aj Hayek v nasledujúcom citáte: „Súčasný spoločenský poriadok prevažne vznikol nie uvedomelým vytváraním, ale prevládnutím efektívnejších inštitúcií v procese konkurencie.“ (Hayek, 1973, s. 393) Je očividné, že konkurencia inštitúcií vždy bola, a stále je, kľúčovým aspektom k rozvoju spoločenského poriadku. Dôležitou informáciou pre nás je, že spoločenský poriadok nikdy nevytvorilo ľudstvo úmyselne, ale len prosperovalo z tých najprínosnejších inštitúcií.

Mimoriadne dôležitým sa javí Hayekov citát, že „prechod od malej tlupy k usadenému spoločenstvu a nakoniec k otvorenej spoločnosti a tým k civilizácii bol daný tým, že sa človek učil podriaďovať sa rovnakým abstraktným pravidlám namiesto toho, aby sa riadil vrodennými inštinktmí sledovať spoločne vnímané ciele.“ (Hayek, 1973, s. 397) Človek nebol odjakživa tvor civilizovaný, ale stal sa ním, pretože mu prijatie určitých pravidiel prinieslo toľko výhod a prospechu, ktoré nikdy predtým nemohol mať.

2.1.2 Evolúcia človeka z hľadiska inštitucionálnej ekonomie

Že sa prijímanie tradícií v dávnej minulosti javilo extrémne prínosné pre prežitie jednotlivcov ako aj skupín, sa môžeme dočítať v ďalšom Hayekovom rozbere: „V biologickej výbave ľudského druhu mnoho obvyklej humanity nie je. Avšak väčšina skupín musela získať určité podobné rysy, aby sa tieto skupiny sformovali do širších spoločností; alebo pravdepodobnejšie tí, ktorí ich nezískali, boli vyhubení tými, ktorí áno.“ (Hayek, 1973, s. 397) Zreteľ je kladený stále na konkurenciu medzi inštitúciami a hodnotami. Tie skupiny ktoré boli početnejšie, alebo iným spôsobom vyspelejšie, mali automatickú prevahu nad inými, menej efektívnymi zoskupeniami a následne si ich podmanili, prípadne vyhubili.

O neustálej prítomnosti evolúcie v tradíciách, ktorá nemala a nemá nič spoločné s ľudskou vôľou alebo plánom, píše Hayek, že „bol prakticky celý pokrok dosiahnutý tým, že sa zasahovalo do niektorých vrodenných pravidiel, alebo že sa tieto nové pravidlá potlačovali a nahradzovali novými, ktoré umožňovali koordináciu činností väčších skupín.“ (Hayek, 1973, s. 397) Väčšina týchto krokov vo vývoji kultúry bola umožnená tým, že niektorí jednotlivci porušovali niektoré tradičné pravidlá a praktikovali nové formy chovania. Nie však preto, že by pochopili, že sú lepšie, ale preto, že skupiny, ktoré jednali podľa nich, prosperovali lepšie než iné a rástli. (Hayek, 1973, s. 397)

Ako bolo spomínané vyššie, rodina a súkromný majetok sú efektívne inštitúcie, ktoré si taktiež prešli kultúrnou selekciou bez ľudského úmyselného ovplyvňovania. To potvrdzuje aj Hayek nasledujúcim citátom: „Človek nikdy nepochopil, prečo akceptoval tieto mravy. Mravy majetku a rodiny sa šírili, a začali dominovať obrovskej časti sveta, pretože tie skupiny, čo ich náhodne prijali prosperovali a násobili sa viac ako ostatné.“ (Hayek, 1983, s. 3) Človek ako jednotlivec sa musel čiastočne vzdať svojej prirodzenosti a získať za to iné, veľmi dôležité výhody umožňujúce existenciu väčšieho počtu jedincov. Túto tézu Hayek podporuje nasledujúcim výrokom: „Človek bol značnou mierou civilizovaný navzdor svojim priateľom. Bola to cena, ktorú musel zaplatiť za to, že bol schopný vychovávať väčší počet detí.“ (Hayek, 1983 s. 403) Evidentné je, že rozmnožovanie je podstatný aspekt umožňujúci ľudskú dominanciu na tomto svete. Ľudia sa prispôbujú inštitúciám, ktoré umožňujú rast počtu obyvateľov. Na príklade socializmu však máme možnosť vidieť, že hneď ako sú naplnené najzákladnejšie potreby, nasledujú honosnejšie a vznešenejšie ambície a ciele jednotlivcov ako individualít, s ktorými socializmus nerátal a snažil sa výrazne redukovať ich odlišnosť.

2.1.3 Civilizácia a socializmus

Vznik civilizácie a jej rozvoj Hayek opisuje takto: „Civilizácia začala kedysi rozkvitať vďaka tomu, že sa ľudia podriadili neosobným silám trhu, inak by jej rozvoj nebol možný.“ (Hayek, 1944, s. 169) Jedná sa o neosobné sily trhu, ktoré nemajú veľa spoločného so socialistickým poňatím plánovanej ekonomiky. To znamená, že socializmus ide v tomto smere dosť výrazne proti vývojovej tendencii. Argument o negatívnom vplyve centrálne riadenej ekonomiky podporuje Hayek, keď

píše: „Civilizácia sa môže rozšíriť, nie je však pravdepodobné, že sa bude ďalej rozvíjať pod vládou, ktorá od občanov prevezme riadenie každodenných záležitostí.“ (Hayek, 1988, s. 37)

Hayek vykresľuje socialistické ambície v súvislosti s kreovaním nového, riadeného a lepšie fungujúceho poriadku: „Socialisti predpokladajú, že keďže boli ľudia schopní vytvoriť istý systém pravidiel koordinujúci ich snaženie, budú istotne schopní navrhnuť systém ešte lepší a uspokojivejší.“ (Hayek, 1988, s. 12) Ľudstvo však nerozumie jednotlivým podstatným tradíciám a inštitúciám dostatočne, takže si ani neuvedomuje vplyv ich absencie alebo náhrady. Človek by sa nemal snažiť angažovať do globálnych sfér, ktorým chápe primálo, pretože to môže mať devastačné účinky. To dosvedčuje aj Hayek, ktorý píše, že „keby sme išli cestou socialistickej morálky, bola by väčšina súčasného ľudstva zničená a zo zvyšku sveta väčšina ožobráčená.“ (Hayek, 1988, s. 13)

Fungujúci spontánny poriadok môže samozrejme vzniknúť aj pri absolútnej absencii ľudského pričinenia. Tomuto tvrdeniu prispieva aj nasledujúci citát: „Rast kryštálu, pravidelný pohyb solárneho systému, dokonca vzorec lietania migrujúcich husí sú všetko príkladmi neplánovaných poriadkov.“ (Butler, 2002)

2.1.4 Socializmus a jednotlivec

Hayek sa na socialistické centrálné riadenie a jeho vplyvu na jednotlivcov vyjadril nasledujúcim spôsobom: „Ten, kto kontroluje všetku ekonomickú činnosť, kontroluje aj prostriedky pre všetky ciele, a musí preto rozhodovať o tom, ktoré z nich majú byť naplnené a ktoré nie.“ (Hayek, 1944, s. 88) Socializmus teda veľmi výrazne zasahuje nielen do slobody občanov, ale aj do ich osudov. Pokojne sa môže stať, že konkrétni ľudia budú rôznymi zákernými spôsobmi diskriminovaní, napríklad aj z politických dôvodov. Dôležitým faktom, ktorým argumentuje Hayek proti kvázi spravodlivému rozdeľovaniu komodít v centrálne riadenej ekonomike, je táto veta: „V podstate jediné, čo nám hovorí, je že máme brať čo najviac bohatým.“ (Hayek, 1944, s. 101) Tu bez pochyby oprávnené vzniká podozrenie na diskrimináciu konkrétnych občanov, ktorí môžu mať aj značnú politickú moc.

Pri socialistickom pojatí ekonomiky je dôležité zdôrazniť, že sa bytostne týka zamestnaní konkrétnych ľudí. Hayek o tomto probléme vyslovuje myšlienku, že „pokiaľ chcú plánovať, musia regulovať buď prísun pracovníkov do jednotlivých povolání, alebo ich platové podmienky, prípadne oboje.“ (Hayek, 1944, s. 90) Svojevoľne regulovať ľudský kapitál znamená, že vláda „bude musieť obmedziť rozmanitosť ľudských schopností a úmyselne prehliadať menšie odlišnosti.“ (Hayek, 1944, s. 91) Táto regulácia by bola nielen ekonomicky neefektívna kvôli nevyužitej originalite a výnimočnosti jednotlivcov ako tvorcov pokrokových myšlienok a konkurencie schopných produktov. Fakt, že uniformita ľudí nie je prínosná pre hospodársky kolobeh, argumentuje Hayek takto: „Zvýšenie produktivity nie je spôsobené len väčším množstvom ľudí, ale väčším množstvom rôznych ľudí. Ľudia získali svoju moc vďaka ich odlišnosti.“ (Hayek, 1988, s. 134) Ďalším mimoriadne dôležitým aspektom vytvárania jednotnej masky pre ľudí je, že takáto činnosť vy-

razne siahne na šťastie väčšiny ľudí, ktorých ideály aj práve vďaka tomuto aspektu zostanú nenaplnené.

Sloboda jednotlivcov by nemala byť v istých ohľadoch nijak redukovaná štátom. Socialistický štát príliš obmedzuje slobodu občanov, čo potvrdzuje Hayek týmto argumentom: „Moc, ktorá sa odvíja od kontroly nad výrobou a cenami je takmer neobmedzená.“ (Hayek, 1944, s. 89) Tento fakt rozhodne neprospeje ľuďom, ktorí sa odmietajú podriať diktatúre a chcú si žiť vlastný život. Práve ohľadom samostatnosti ľudí mi nezostáva inak, ako súhlasiť s nasledujúcou Hayekovou myšlienkou: „Pravdepodobne platí, že väčšina ľudí nie je schopná samostatného uvažovania.“ (Hayek, 1944, s. 141) Ešte podstatnejší argument však je, že „rozhodne to neospravedlňuje predpoklad, že by jedna skupina ľudí mala mať právo určovať, čo si ľudia majú myslieť a v čo veriť.“ (Hayek, 1944, s. 141) Druhá časť vety s najväčšou pravdepodobnosťou naráža na socialistickú propagandu a vymývanie mozgov.

Socialisti chceli mať život jednotlivcov pod bezvýhradnou kontrolou a využívať ich ako pracovné jednotky. Svedčí o tom aj Schafarevichov výrok: „Socializmus je rovnako nepriateľský k ľudským faktorom, ktoré predstavujú individualitu človeka, ako k aspektom života, v ktorých sa človek môže zúčastňovať len ako jednotlivec a nemôže byť nahradený niekým iným.“ (Schafarevich, 1980 s. 265) Snažili sa presadzovať ich heslo o tom, že každý jedinec je v systéme nahraditeľný. Práve náboženstvo má presne opačný prístup k vnímaniu ľudí, a preto došlo v minulosti k veľkým zápoleniam medzi socializmom a cirkvami, ktoré budem analyzovať v ďalších častiach tejto práce. Erazim Kohák (1992) popísal niekoľko základných charakterových vlastností, ktoré predstavujú optimálnu stratégiu pre prežitie v socialistickej spoločnosti. Hlavnými faktormi, ktoré podporujú šance občanov bezkonfliktne prežiť a nestat' sa politicky nepohodlnými, sú absencia odlišnosti a vyhýbanie sa iniciatíve a zodpovednosti. Tieto prvky kriticky, ba až fatálne prispievajú k všeobecnému úpadku osobnosti. To sa môže prejaviť na ekonomických problémoch, kvôli nedostatku podnikateľských nápadov, ale aj po stránke dôvery, ktorú socializmus u ľudí skrz na skrz ničil v celom svojom priebehu.

2.2 Hayekove argumenty rozšíreného poriadku – kultúrna evolúcia a náboženstvo

Výnimočný význam prikladám v mojej práci nasledujúcemu Hayekovmu výroku: „Ktoré z vier prežijú, záleží na ich ekonomickom efekte.“ (Hayek, 1983, s.10) Je jasné, že každá viera sankcionuje iné hodnoty, ktoré dokážu enormnou mierou ovplyvniť blahobyt obyvateľov. Ľudia sa nechávajú veľmi často viesť akousi neviditeľnou rukou, ktorá im ukazuje ako nájsť cestu k dobrým životným podmienkam. Náboženstvá môžu mať aj funkciu takejto ruky, ktorá sa uplatňuje v situáciách, kedy človek nerozumie súvislostiam, ale vidí, čo by mu prinieslo osoh.

2.2.1 Kultúrna evolúcia a rozum

Samotnú kultúru Hayek definuje takto: „Je to tradícia naučených pravidiel chovania, ktorá nebola nikdy vynájdená a ktorej funkciám jednajúci jednotlivci spravidla nerozumejú.“ (Hayek, 1973, s. 393) Ekonomický systém je výsledkom kultúrnej evolúcie, čo je možné obhájiť nasledujúcou myšlienkou Hayeka: „Svoj ekonomický systém sme nikdy vedome nevytvorili. Neboli sme na to dost' inteligentní. Náhodou sme naň narazili a on nás priviedol k netušeným výšinám a dal vzniknúť ambíciám, ktoré nás môžu dokonca priviesť k jeho zničeniu.“ (Hayek, 1973, s. 400) Hayek očividne naráža predovšetkým na ambície socialistov riadiť ekonomiku podľa svojich predstáv z jediného centra.

Hayek rozoberá súvislosti vzniku pravidiel umožňujúcich vznik väčšej spoločnosti a píše: „Naučené pravidlá, ktorými sa jedinec zo zvyku a takmer rovnako nevedomky ako dedičnými inštinktnými začal riadiť, nahradzovali inštinktívne konanie.“ (Hayek, 1988, s. 22) Ako je spomenuté vyššie, ľudia nevytvorili úmyselne nejaký systém umožňujúci rast ich počtu a blahobytu, ale jednoducho obetovali časť svojich pudov v záujme dosiahnutia vyššieho úžitku. O súvislosti rozumu a kultúrnej evolúcie Hayek tvrdí nasledovne: „Skutočnosti odpovedá viac to, že ľudský rozum vytvorila kultúra a evolúcia než tvrdenie, že mysliaci človek tvorí a ovláda svoju kultúrnu evolúciu.“ (Hayek, 1973, s. 395) Z tejto tézy je možné odvodiť, že naozaj je potrebné prenechať evolúcii voľný priebeh, pretože zjavne nie sme v pozícii aby sme ju mohli kontrolovať.

V rámci zákonov vývoja má Hayek jasno: „Celá evolúcia, kultúrna i biologická, je procesom priebežnej adaptácie na nepredvídateľné udalosti, náhodné okolnosti, ktoré sa nedajú dopredu odhadnúť.“ (Hayek, 1988, s. 31) Z uvedeného vyplýva, že ľudia nikdy nebudú schopní sami rozhodovať o svojom ďalšom vývoji. To ženie Hayeka k vyhláseniu, že „filozofi, ktorí podobne ako Marx a Auguste Comte tvrdia, že nás bádanie môže priviesť k objavu zákonov evolúcie, ktoré by nám umožnili predpovedať budúci vývoj, sa mýlia.“ (Hayek, 1988, s. 31) V skutočnosti nie je možné vytvoriť lepší systém, ako je ten, ktorý kontinuálne vytvára kultúrnu evolúciu.

Dôraz v rámci zaradovania sa jedinca kladie Hayek na významnosť pravidiel, ktoré umožňovali lepšiu kooperáciu členov spoločnosti: „Bol to repertoár naučených pravidiel, ktorý mu povedal, čo je správny a čo zlý spôsob konania za rôznych okolností, čo mu dávalo rastúcu schopnosť prispôbovať sa meniacim podmienkam a hlavne spolupracovať s ostatnými členmi jeho skupiny.“ (Hayek, 1988, s. 395) Hayek berie mozog ako nástroj na učenie, nie vytváranie nových kultúr, čo vyplýva aj z predošlej vety. Stále ide o adaptáciu jedinca na neznáme prostredie s vidinou vyšších benefitov.

Hayek objavil istú súvislosť medzi genetickou a kultúrnou evolúciou v živote človeka a konštatuje: „Genetická evolúcia napomáhala ojedinelému predĺženiu detstva človeka, pretože to umožňovalo nesmierne veľkú rozmanitosť a tým aj veľkú akceleráciu kultúrnej evolúcie.“ (Hayek, 1988, s. 87) Badateľná je skutočnosť, že rozvoj rozmanitosti je dôležitým prvkom kultúrnej evolúcie a významná časť hodnoty človeka pre iných spočíva v tom, ako sa od nich líši. Tu máme možnosť

vidieť jasný rozpor medzi socialistickým chápaním človeka ako uniformnej jednotky a evolučným prístupom, ktorý je v mojich očiach jednoznačne správny a vidí hodnotu jedinca v jeho odlišnosti.

V období racionalizmu nastal prudký nárast všeobecnej úcty k rozumu, čo spriechodnilo cestu k socialistickým ideám o tom, že človek prostredníctvom vlastného rozumu dokáže vytvoriť jedinečný svet. Kto sa pričínal o túto zmenu a akým spôsobom, objasňuje Hayek nasledovne: „Zmienená forma racionalizmu sa odvíja od Reného Descarta. Zbavuje sa tradície a tvrdí, že čistý rozum je schopný priamo slúžiť našim prianiam, bez toho aby k tomu nejakého podobného prostredníka potreboval, a môže – sám od seba – vybudovať nový svet, novú morálku, nové právo a dokonca aj nový a očistený jazyk.“ (Hayek, 1988, s. 54) Hayek túto teóriu odsudzuje a píše: „táto teória, i keď je nepochybne falošná, doposiaľ zaujíma dominujúce postavenie v myslení väčšiny vedcov, literátov, umelcov a intelektuálov.“ (Hayek, 1988, s. 54) Z toho plynie, že tento myšlienkový smer si získal mnoho vplyvných zástancov. Hayek na základe toho vyslovuje svoj názor, že „vplyv racionalizmu bol vskutku tak hlboký, že všeobecne platí, čím inteligentnejší a vzdelanejší niekto je, s tým väčšou pravdepodobnosťou bude nielen racionalistom, ale tiež zástancom socializmu.“ (Hayek, 1988, s. 59) Zakorenenie týchto ideí do mysle tak inteligentných ľudí sa okamžite stalo hrozbou pre existujúci poriadok a všetci dobre vieme, ako to celé dopadlo.

2.2.2 Náboženstvo a civilizácia

Enormný význam pre fungovanie spoločností a rozkvet civilizácie je nutné pripísať práve náboženstvu ako nástroju úcty k daným nepochopeným a fungujúcim pravidlám. Mimoriadny prínos náboženstiev je možné pochopiť z tohto Hayekovho argumentu: „Je nekonečne náročnejšie pochopiť rozumom nutnosť podriaďovať sa silám, ktorých pôsobenie nie sme schopní podrobne sledovať, ako prijať ich v posvätnej bázni, ktorú v nás vyvoláva náboženstvo či úcta k ekonomickým náukám.“ (Hayek, 1944, s. 169) Náboženstvo učí členov spoločností podriaďovať sa efektívnym pravidlám a tým ich zocel'uje. Dovolím si tvrdiť, že bez náboženstva sankcionujúceho najprínosnejšie hodnoty, by civilizácia nemohla vzniknúť a rozvíjať sa.

Socializmus je ideológia. Tento pojem vhodne vysvetľuje Krivošík: „Ideológie sú racionalistické a vnútorne logické systémy, často vytvorené jednou mysl'ou, resp. skupinou mysliteľov v jednom konkrétnom období.“ (Krivošík, 2007) Pozorovateľná je skutočnosť, že ideológie nie sú celkom produktom kultúrnej evolúcie, čo im na potenciáli rozhodne nepridáva. Krivošík porovnáva pôvod ideológii s náboženstvami a vyslovuje tento názor: „Náboženstvá však majú tú výhodu, že sú to evolučné systémy, ktoré stáročia zápasili v kultúrnej selekcii normatívnych pravidiel.“ (Krivošík, 2007) Je zreteľné, že náboženstvá sú produktmi kultúrnej evolúcie, a prežívajú len tie, ktoré majú správne zakorenené hodnoty a prispievajú k blahobytu obyvateľov. Každé efektívne náboženstvo však prechádza postupnými zmenami, takže nie je pravda, že by boli náboženstvá nejakým spôsobom stacionárne. To potvrdzuje Krivošík svojím výrokom: „Náboženstvá tým, že boli vystave-

né kultúrnej evolúcií, mali možnosť svoju skúsenosť zakomponovať do svojich pravidiel.“ (Krivošík, 2007) Ako bolo vyššie spomenuté, prežívajú len viery, ktoré sú ekonomicky prospešné. Že je náboženstvo doposiaľ neoddeliteľnou súčasťou každého spoločenstva uznáva aj Ivo Možný, ktorý prichádza s vedomosťou, že „všetky známe spoločnosti veria v nejakého Boha.“ (Možný, 2009, s. 23)

2.3 Kritika ekonomickej kalkulácie

Socializmus ako pojem obsahuje mnoho významov. Hayek ho z istého pohľadu definuje takto: „Socializmus znamená v určitom zmysle zrušenie súkromného podnikania, súkromného vlastníctva výrobných prostriedkov a vytvorenie systému „plánovaného hospodárstva“, v ktorom je podnikateľ usilujúci o zisk nahradený centrálnym plánovacím orgánom.“ (Hayek, 1944, s. 45) Súkromný majetok je jednou z nenahraditeľných inštitúcií, bez ktorej sa moderná spoločnosť nemôže zaobísť. Dôležitosť tejto inštitúcie pritom nie je odvodená z ľudského vedomia, ale priamo z kultúrnej evolúcie.

Socializmus vyžaduje centrálnu plánovanie. Dôvod na takéto zmýšľanie ujasňuje Hayek nasledovne: „Tí, ktorí centrálnu plánovanie argumentujú zložitou modernej civilizácie hovoria, že je stále náročnejšie urobiť si súvislý obrázok o celom ekonomickom procese. Preto je podľa nich nutné, aby všetko koordinoval nejaký centrálny úrad.“ (Hayek, 1944, s. 57) Ide teda o nesprávne pochopenie ekonomických súvislostí, pretože v skutočnosti jedine neviditeľná ruka fungujúca len v konkurenčnom systéme dokáže umožniť najvyššiu možnú ekonomickú efektivitu a správnu koordináciu. Cenový mechanizmus teda funguje ako vodidlo, ktoré najlepšie ukazuje, na čom dotyčný práve je. Kontrola, ktorú chceli socialisti mať nad všetkým, čo sa deje, spôsobovala nemalé problémy. Hayek sa vyjadril o problémoch po ekonomickej stránke jednoznačne: „Keby sa rast priemyselnej ekonomiky mal opierať len o vedomé centrálnu plánovanie, nedosiahol by nikdy taký stupeň diferenciácie, zložitosti a pružnosti, na ktorom sa teraz nachádza.“ (Hayek, 1944, s. 58) Centrálnu plánovanie obsahuje principiálny problém, ktorý nie je možné efektívne vyriešiť. O metóde centrálnu riadenia vyslovil Hayek správny názor, a teda že sa mu javí ako „nemotorná, primitívna a dosahom veľmi obmedzená.“ (Hayek, 1944, s. 58)

Podobne ako väčšina svetových ekonómov, aj Salerno reaguje na socialistické poňatie ekonomiky skepticky: „Keby celý svet, a nie len izolované národy, existoval pod centrálnu plánovaním v poslednom polstoročí, tak by sa globálna kapitálová štruktúra nenapraviteľne rozdrobila na prach a ľudstvo by bolo katapultované späť na úroveň primitivizmu.“ (Salerno, 1990, s. 4) Tento argument je mimoriadne presvedčivý a veľavravný. Socializmus po ekonomickej stránke nikdy nemohol prevyšovať kapitalistické zriadenie.

2.4 Schumpeterova vízia evolúcie

Mimoriadne významným evolučným ekonómom bol tiež Schumpeter, ktorý „v podstate ako takmer jediný súhlasí s Marxom v konštatovaní v nevyhnutnosti zániku kapitalizmu a jeho vystriedanie vyšším štádiom, socializmom.“ (Sirůček, 2005) Jedná sa o názor, ktorý je pri pochopení hlbších súvislostí veľmi zaujímavý.

V rámci svojej evolučnej teórie Schumpeter tvrdí, že „kapitalizmus je vo svojej podstate forma či metóda ekonomickej zmeny a nielen že nebol, ale nikdy nemohol byť stacionárny.“ (Schumpeter, 1942, s. 100) Kapitalizmus, rovnako ako mnoho iných systémov a organizmov, sa teda neustále podrobuje evolúcii a prirodzenej selekcii. Z toho vyplýva, že časom sa môže aj kapitalizmus razantne zmeniť.

Schumpeter má o vyššom štádiu kapitalizmu jasno. Keď v ďalekej budúcnosti výrobné metódy dosiahnu dokonalosť, podľa Schumpetera bude nasledovať tento scenár: „Kapitalizmus, ktorý je zo svojej podstaty evolučným procesom, postihne atrofia. Podnikateľom už nezostane nič na práci. Dostanú sa do rovnakej situácie ako generáli v spoločnosti, ktorá si je celkom istá trvalým mierom. Zisky a s nimi úroková miera sa budú blížiť nule. Buržoázna trieda, ktorá zo ziskov a úrokov žije, bude postupne zanikať. Riadenie výroby a obchodu sa stane záležitosťou bežnej administratívy a jej personál nevyhnutne získa charakteristiky byrokracie. Takmer automaticky sa začne uplatňovať umiernený socializmus.“ (Schumpeter, 1942, s. 150) Táto vízia sa môže javiť zástancom Hayekovho poňatia socializmu ako systému negatívneho dost' protichodná, avšak stojí za zváženie. Dôležité je však podozrkovať, že podmienkou pre nástup tohto typu socializmu sú dokonalé výrobné metódy, a zo skutočnosti vieme, že dokonalosť je v praxi pojmom v podstate abstraktným.

3 Zmeny argumentácie v kritike socializmu a dôvody tejto zmeny

3.1 Socialisti majú iné hodnoty

Je zrejmé, že socialistické ideály sprevádzali ľudstvo od dávnych čias. Ako príklad takéhoto zriadenia je nutné uviesť štát Inkov. Schafarevich opisuje jeho fungovanie: „V kontraste s vynikajúcou organizáciou štátu Inkov bola ohromujúco primitívna technická znalosť.“ (Schafarevich, 1980, s. 133) Na to nadväzuje logický argument, že „nízka úroveň technológii musela byť kompenzovaná dokonalou organizáciou veľkých mas obyvateľov, čím boli súkromné záujmy v značnej miere podriadené štátnym.“ (Schafarevich, 1980, s. 134) Šťastie a sloboda jednotlivcov nehralo nijak významnú úlohu, dôležité hodnoty a inštitúcie boli tie, ktoré preferovali vládcovia. V štáte Inkov je takmer úplná absencia súkromného majetku, hlavne pôdy, peňazí a obchodu. Taktiež nastáva podrobná regulácia súkromného života a štátna distribúcia manželiek. Ohromujúcim spôsobom sú teda potlačené inštitúcie gigantického významu. Toto sú socialistické črty, ktoré prezentujú jednu z najúplnejších inkarnácií socialistických ideálov v ľudskej histórii. (Schafarevich, 1980)

V Mezopotámii žili taktiež niektoré socialistické myšlienky. Za zmienku stojí, že „ako remeslá, tak aj obchod bol štátnym monopolom.“ (D'iakonov, 1959, s. 262) Badateľná je tým pádom snaha mať celú ekonomiku pod absolútnou kontrolou. O neefektívnosti takýchto ambícií bolo niekoľko postrehov v predošlom texte, avšak v Mezopotámii nastala nová, zaujímavá tendencia, ktorá bola úzko spätá so samotným náboženstvom. Počiatky cézaropapizmu môžeme spozorovať v tomto opise: „Charakteristické pre náboženstvá starovekého východu je, že kráľ predstavoval kult sám o sebe aj vo všetkých náboženských zmienkach.“ (Schafarevich, 1980, s. 162) To pripomína Stalinov kult osobnosti.

Schafarevich sa takto vyjadril o učeniach presadzujúcich ľudskú individualitu a jej vplyv na morálku Starovekej Číny: „Konfuciove učenia prehlasovali za ľudský primárny cieľ morálnu a etickú dokonalosť svojej osobnosti a integráciu kultúry s takými duševnými vlastnosťami ako spravodlivosť, láska k ľuďstvu, vernosť, vznešenosť.“ (Schafarevich, 1980, s. 172) Z tohto opisu je možné vycítiť vznešené ciele, ktoré by mali prezentovať pozitívne a prínosné hodnoty pre rozvoj individualít a tým pádom aj celej spoločnosti. O období, kedy dominovali Konfuciove učenia píše Schafarevich: „Toto je obdobie rapidného kultúrneho a ekonomického rastu.“ (Schafarevich, 1980, s. 172) Je priam poľutovaniahodnou skutočnosťou, že vláda sa nedržala týchto mimoriadne prínosných hodnôt, ale snažila sa systém svojsky vylepšiť. Schafarevich o tejto nešťastnej zmene konštatuje, že „neskôr sa objavila nová tendencia: túžba po vyššej technickej a intelektuálnej úrovni za účelom vytvorenia striktné centralizovanej spoločnosti.“ (Schafarevich, 1980, s. 173) Za účelom absolútnej kontroly boli vtedajší vládatelia ochotní potlačiť obchodovanie: „Dane sa majú zvýšiť, aby sa obchod stal neziskovým.“ (Schafarevich, 1980, s. 173)

Každý rozumne zmýšľajúci jedinec si môže uvedomiť, že nielen ekonomická racionalita v tomto prípade bola minutá obrovským oblúkom.

Hayek sa o socialistických argumentoch týkajúcich sa rozdielnosti hodnôt vyjadril nasledovne: „Rozdiel medzi socialistami a mnou nie je rozdielom hodnôt. Socialisti radi predstierajú, aby unikli vážnej diskusii, že sú to otázky posudzovania hodnôt, a tak nemôžu byť diskutované vedecky.“ (Hayek, 1983, s. 9) Autor tým mohol narážať napríklad aj na nižšiu ekonomickú úroveň socialistických krajín, ale aj na všeobecnú spokojnosť a zabezpečenie ich občanov. Pre definíciu hlavného cieľa socializmu je možné použiť Hayekove vyjadrenie, a teda že „cieľom socializmu nie je nič menšie ako uskutočniť úplné prebudovanie našich tradičných morálnych zásad, práva a jazyka, a teda zahlušenie starého poriadku a údajne neúprosnych a neospravedliteľných podmienok stojacich v ceste inštitúcii rozumu, sebarealizácii, pravej slobode a spravodlivosti.“ (Hayek, 1988, s. 79) Táto veta celkom jasne naznačuje prítomnosť snahy socialistov zmeniť doposiaľ fungujúci spoločenský systém vybudovaný kultúrnou evolúciou, na niečo celkom iné, s pomocou rozumu, ktorý je v predošlom texte sám definovaný ako produkt takejto evolúcie. Socialisti sa snažili skonštruovať novú morálku, ktorá by sankcionovala iné, rozumom zavedené hodnoty a inštitúcie, a tým zmeniť smerovanie spoločenskej evolúcie.

O socialistických ideáloch týkajúcich sa vzdelávania občanov si tvorí Schafarevich tvorí vlastnú mienku a predstavuje svoju víziu nasledovne: „Deti nebudú vôbec študovať, namiesto toho sa všetko naučia imitovaním starších.“ (Schafarevich, 1980, s. 119) Ako bolo spomenuté, socialisti si predstavujú občanov ako masu, ktorú je potrebné ovládať a regulovať. Je jasné, že ľudí bez vzdelania a samostatného zmýšľania si podmaní takýto štát nepredstaviteľne ľahšie ako ľudí s vyšším intelektom. S tým súvisí správny Schafarevichov predpoklad, že „potreba rozmýšľať bude taktiež upadať.“ (Schafarevich, 1980, s. 119)

3.2 Inštitúcie a inštitucionálna ekonómia

Súvislosť kultúry a náboženstva s inštitucionálnou ekonómiou vysvetľuje Minárik: „Skúmanie kultúry a náboženstva môžeme všeobecne zahrnúť do širšieho rámca inštitucionálnej ekonómie.“ (Minárik, 2013, s. 691) Podstatným argumentom týkajúcim sa nadradenosti západnej kultúry a náboženstva je skutočnosť, že „západné kresťanstvo produkuje lepšie výsledky v porovnaní s ostatnými náboženstvami, a to tým, že umožňuje aplikovať inštitúcie priaznivé pre fungovanie tržnej ekonomiky.“ (Minárik, 2013, s. 699) Jedná sa o sankcionovanie prínosných hodnôt. Je teda očividné, že nezáleží len na tom, či daná spoločnosť má zakorenenú nejakú vieru, ale predovšetkým je podstatný obsah hodnôt, ktoré jednotlivé náboženstvá sankcionujú.

Voigt (2008) rozdeľuje inštitúcie na dva typy – zákony sú externé inštitúcie, normy a zvyky sú inštitúcie interné. Normy a zvyky spoločentiev, ktoré boli v priebehu evolúcie uznané za prínosné a potrebné pre sociálny poriadok sa pravdepodobne neskôr stali zákonmi. S tým súhlasí Voigtov výrok, že „rad inštitúcii

zrejme vznikol ako interné inštitúcie skôr, než sa z nich na základe kolektívnych rozhodnutí stali inštitúcie externé.“ (Voigt, 2008 s. 128)

3.2.1 Externé inštitúcie

Zaujímavý je poznatok, že „na jednej strane je existencia štátu nutnou podmienkou rastu, a na druhej strane je štát tiež zdrojom hospodárskej zaostalosti.“ (Voigt, 2008, s. 131) Z toho sa dá usúdiť, že štát je prínosný napríklad po právnej stránke, keď sa stará o dodržiavanie externých inštitúcií. Na druhej strane môžu byť pre ekonomiku škodlivé snahy štátu podporovať krachujúce subjekty, alebo inými typmi zásahov ovplyvňovať trhovú mechanizmus. Miera zásahov štátu by teda mala byť redukovaná na udržiavanie právneho poriadku a zabezpečenie spravodlivého súťaženia medzi hospodárskymi subjektmi.

Rovnako ako existuje trh hmotných statkov, existuje aj akýsi trh inštitúcií, na ktorom prebieha konkurenčný boj. Victor Vanberg (1992) upozornil na dve podmienky, ktoré musia byť splnené, aby konkurencia medzi inštitúciami spôsobila prospešné efekty pre blahobyt. Najskôr by muselo byť zaručené, aby potenciálne inovácie zvyšujúce blahobyt boli vyskúšané a museli by blahobyt skutočne zvyšovať. Druhou podmienkou je, že musí spoľahlivo fungovať mechanizmus „selektívneho uchovania“, čiže mechanizmus k eliminácii chýb. Z toho jasne plynie, že pre správne fungovanie a pokrok spoločnosti je životne dôležitá aj konkurencia medzi inštitúciami.

Ak je povolená konkurencia na trhu inštitúcií, musia sa aktéri logicky pre nejaký variant rozhodovať. Situáciu rozhodovania každého aktéra, ktorý žije v určitej sústave externých inštitúcií, je možné podľa Voigta (2008) veľmi schematicky opísať pomocou nasledujúcej matice 2x2:

Tab. 1 Individuálna situácia rozhodovania vo vzťahu k voľbe externých inštitúcií

		Rovina ťahov hry	
		Dodržiavať inštitúcie	Nedodržiavať inštitúcie
Rovina pravidiel hry	Nepožadovať žiadne zmeny inštitúcií	A	γ
	Požadovať zmeny inštitúcií	B	δ

Zdroj: Voigt, 2008

Voigt opisuje predošlú tabuľku takto: „Tu sú skombinované dve roviny, ktoré predstavujú konštitučnej ekonómie radi oddelujú: rovina ťahov hry, kde sa mô-

žeme buď držať daných inštitúcií, alebo ich môžeme porušiť, a rovina pravidiel hry, v ktorých môžeme požadovať iné inštitúcie, alebo nie.“ (Voigt, 2008, s. 144) Spokojnosť občanov by mala byť za týchto predpokladov najväčšia v situácii, keď sa budú držať daných pravidiel a nepožadovať iné inštitúcie. Ohľadom rozhodovania jedinca Voigt analyzuje dielo Herberta Simona (1955) a píše: „Predpokladá, že jedinci sa už nesnažia v každej možnej situácii maximalizovať svoj úžitok, ale že usilujú aspoň o „uspokojivé konanie“, tzn. uspokojia sa s dosiahnutím určitej úrovne nárokov. Pokiaľ je táto úroveň dosiahnutá, nemá aktér dôvod meniť chovanie.“ (Voigt, 2008, s. 145) To znamená, že keď bude presiahnutý určitý prah tolerancie, nastáva zmena v prístupe k systému pôvodných inštitúcií.

Zaradenie inštitúcií v rámci ekonomických definícií je možné predviesť nasledovne: „Inštitúcie sú kolektívnym statkom, rozvíjajú svoje pôsobenie pretože platia pre mnoho aktérov.“ (Voigt, 2008, s. 145) Čo sa týka snahy zmeniť dané inštitúcie a upraviť ich pre blaho spoločnosti, na báze rozhodovania konkrétnych jednotlivcov prebieha špekulácia. Dôvodom je, že dopyt po zmene inštitúcií býva častokrát sprevádzaný s vysokými výdavkami na realizáciu. O takejto špekulácii aktérov pri kolektívnom rozhodovaní vyjadruje svoju vedomosť Voigt: „Súčasne vieme, že každý aktér dúfa, že nákladný dopyt po zmene inštitúcií vyvolajú iní, a sám špekuluje nad zaujatím pozície čierneho pasažiera.“ (Voigt, 2008, s. 145) V socializme tiež musela platiť téza o čiernych pasažieroch. Mnohí sa báli ísť proti režimu pod hrozbou trestu.

Ďalším aspektom hrajúcim svoju úlohu pri zmene externých inštitúcií sú politické transakčné náklady. Ako sa dá usúdiť podľa názvu týchto nákladov, ide podľa Voigta o „náklady využitia „politického trhu“.“ (Voigt, 2008, s. 149) Zaujímavosťou je, že vláda býva za tieto náklady zodpovedná a môže ich regulovať a tým ťažiť z dominantnej pozície. To potvrdzuje Voigt (2008, s. 149), ktorý píše: „Výška politických transakčných nákladov je politikmi vedome manipulovaná, aby v prípade určitých politických rozhodnutí držali opozíciu na uzde.“ Dá sa teda usúdiť, že socialistická vláda veľmi často využívala zvyšovanie politických nákladov na udržiavanie stability a neohrozenosti režimu.

3.2.2 Interné inštitúcie

Ako bolo spomenuté, interné inštitúcie predstavujú hodnoty a normy. Tie sa podrobujú rôznym štúdiám. Voigt prichádza so zaujímavou správou, že „namiesto génov sa evolučné prístupy častejšie týkajú tzv. „memov“.“ (Voigt, 2008, s. 158) Memy teda predstavujú „kultúrne vlastnosti, ktoré sa prenášajú a rozširujú pamäťou a napodobňovaním.“ (Voigt, 2008, s. 158) Analogicky je možné odvodiť, že „memy“ sa podrobujú evolučnej selekcii, o ktorej hovoril Hayek. To potvrdzuje Colman (1982, s. 267) ktorý konštatuje, že „mem sa medzi obyvateľstvom rýchlo rozšíri, ak má v sebe niečo, čo je schopné pritiahnúť pozornosť ľudí viac než stávajúce alternatívy.“ To znamená, že evolúcia zaisťuje výber najprospernejších „memov“.

V rámci existencie v systéme noriem sa musí jedinec rozhodovať, či vynaložiť dané náklady na ich dodržanie. Voigt komentuje správanie takého jednotlivca:

„Ak sú náklady dodržania normy nízke, je pravdepodobné, že sa bude chovať jediniec v súlade s normou.“ (Voigt, 2008, s. 167) Z toho analogicky vyplýva, že čím vyššie sú náklady dodržania noriem, tým vyššia je pravdepodobnosť, že problém rozhodovania bude podriadený racionálnemu prepočtu nákladov a úžitkov. V istom bode, keď sa vzbúria proti daným normám viacerí členovia spoločnosti a začnú sankcionovať iné hodnoty a normy, môže celkom jednoducho dôjsť k zásadnej zmene ich štruktúry. S tým súvisí významným spôsobom ďalší Voigtov názor, že „zákony, ktoré sú v zásadnom rozpore s normami značnej časti obyvateľstva, by mohli byť spojené s vysokými nákladmi na ich presadenie. To môže dokonca viesť k nutnosti prispôbiť jednotlivé externé inštitúcie interným.“ (Voigt, 2008 s. 169) Zo skutočnosti, že socializmus sa snažil presadzovať niektoré zákony diametrálne odlišné od hodnôt a noriem väčšiny populácie, je možné usúdiť, že náklady na ich presadenie rozhodne neboli nízke. Aby náklady na presadenie zákonov boli čo najnižšie, mali by externé inštitúcie v najväčšej možnej miere kompatibilné s inštitúciami internými.

3.3 Náboženstvá sú nositeľmi hodnôt a selektujú sa s civilizáciami

V predošlom texte bolo niekoľkokrát spomenuté, že jednotlivé náboženstvá nemajú stálu podobu, ale časom sa menia podľa hodnôt, ktoré sankcionujú. Túto skutočnosť konštatuje aj Hayek: „Náboženstvá samotné sa vyvíjajú a prežívajú len tie, ktoré propagujú čnosť, majetok, rodinu, a iné hodnoty pre rozširovanie ľudstva.“ (Hayek, 1983) Je teda jasné, že náboženstvá fungujú ako nositelia prínosných hodnôt.

Mimoriadny význam náboženstiev pre nastolenie poriadku a sankcionovanie hodnôt je možný vyčítať z nasledujúcich Hayekových viet: „Všetky ľudské skupiny mohli existovať len riadením sa určitými druhmi pravidiel správania, ktoré mali spoločné. Ale aby chránili pravidlá správania, ktorých funkciám nerozumeli, vymysleli výpomoc nadprirodzených sankcií. A musíme uznať, že vďaka mystickým vieram sme ochránili tradíciu, ktorá je pre nás prínosná.“ (Hayek, 1983, s. 4) Náboženstvo teda predstavuje výplod fantázie pre lepšie sankcionovanie hodnôt, ktorým ľudia nikdy dostatočne nerozumeli, ale chápali ich užitočnosť. To, že záleží na tom, aké hodnoty náboženstvá sankcionujú, a že extrémne podstatné sa javia hodnoty ako súkromný majetok a rodina, píše Hayek v nasledujúcom výroku: „Jediné náboženstvá, ktoré prežili, sú tie, ktoré podporujú súkromný majetok a rodinu.“ (Hayek, 1983, s. 4)

V histórii boli zakladané aj náboženstvá, ktoré sankcionovali menej obvyklé hodnoty a naopak vystupovali proti tým napredujúcim hodnotám. Ako príklad takýchto pokusov je vhodné uviesť Hayekovu zmienku: „Mnohí zo zakladateľov rôznych náboženstiev v uplynulých dvoch tisícročiach boli proti vlastníctvu a rodine.“ (Hayek, 1988, s. 150) Je logické, že inštitúcie ako rodina a súkromný majetok sú kľúčové pre fungovanie ekonomiky ako aj spoločnosti ako takej, takže boj proti nim sa javí vskutku neracionálny a odsúdený na porážku. Prehru takýchto nábo-

ženstiev konštatuje Hayek: „Ich náboženstvá netrvali moc dlho. Nie moc dlho v tomto zmysle znamená nie viac ako zhruba sto rokov.“ (Hayek, 1983, s. 4) Nie je lepšie zaradenie komunizmu do tohto selektívneho mechanizmu, aké poskytujú v dvoch vetách Hayek: „Komunizmus je samozrejme jedným z týchto náboženstiev, ktoré je proti majetku, a proti náboženstvu, ktoré malo svoj čas, a ktoré teraz rapidne upadá. Sledujeme jednu inštanciu, kde proces sa prírodnej selekcie náboženských vier zbavuje ďalšej mylnej a obnovuje základné viery v majetok a rodinu.“ (Hayek, 1983, s. 4) Vplyv náboženskej evolúcie na tento myšlienkový smer bol ničivý. Hayek teda správne predpovedal pád komunizmu, a to nielen po ekonomickej stránke ako takej, ale aj po stránke kultúrnej – náboženskej.

Niektoré náboženstvá, medzi ktoré sa radí aj kresťanstvo, posväcujú trhový poriadok. Existujú však aj náboženstvá, ktoré preferujú prerozdelenie morálky malej tľupy. (Pravé spektrum, 2005) Takéto náboženstvá bránia v rozvoji svojim krajinám: „Príkladom môže byť napr. Ghándího výklad hinduizmu, ktorý sa po osamostatnení stal vládnuou ideológiou Indického národného kongresu, čo viedlo k socialistickej hospodárskej politike a štátnemu plánovaniu.“ (Pravé spektrum, 2005) Zmienky o vplyve náboženstva na činnosť ekonomiky sú časté, a teda súvislosť sa popierať nedá. Rovnako je pravdou, že centrálné plánovanie má korene už v dávnych časoch, keď existovali len malé zoskupenia s tradíciami v primitívnych štádiách. Ohľadom pozitívneho prístupu náboženstiev sankcionujúcich ekonomicky prínosné hodnoty sa dá povedať, že „priam ideálnym príkladom, ako židovstvo a kresťanstvo posväcujú spontánny trhový poriadok, je Desatoro.“ (Pravé spektrum, 2005)

Dôležitým pojmom v rámci náboženstiev je osobná religiozita. Nešpor píše, že „osobnú religiozitu môžeme označiť za istú metaforu cesty osobného duchovného hľadania. (Nešpor, 2004, s. 28) Religiozita môže mať dve podoby. Primárne sa člení na formálnu, čiže vonkajšiu, subjektívne deklarovанú, a reálnu – skutočne prežívanú a praktizovanú. (Majo, 2013) Formálna religiozita sa teda skúma napríklad náboženskými sčítaniami. Faktom však je, že väčšiu výpovednú hodnotu má reálna religiozita, ktorú preukazujú obyvatelia úkonmi ako sú omše alebo rôzne náboženské púte a protesty. Náboženská pluralita je podstatným hýbateľom kultúrnej evolúcie. Konkurencia medzi náboženstvami je prospešná pre spoločnosť mimo iného tým, že zvyšuje náboženskú slobodu a všeobecný kultúrny rast. Dokazuje to Putna na príklade samotného Ruska: „Ruskej kultúre nedáva dynamiku trvalá jednota pravoslávia – ale naopak náboženská pluralita.“ (Putna, 2015 s. 18)

V súvislosti s otázkou, prečo bola v Rusku pomerne úspešná ideológia socializmu, stojí za zmienku náhľad do ich mentality. Ruskú mentalitu rozoberá Fedotov: „Ruský Slovan je syn Veľkej Matky, ktorý nemá otca. (Fedotov, 1975, s. 11) Dielo Fedotova ďalej analyzuje Putna a píše: „Z tejto pradávnej dispozície ruského náboženského cítenia vyvodzuje Fedotov tie archetypálne vlastnosti „ruskej duše“: tú Dostojevským preklínanú „šírku“, beztvornosť, silné rodové a vôbec kolektívne cítenie, podcenenie slobody jednotlivca a jeho iniciatívy, „ženskú“ poddajnosť a iracionálnosť, ochotu prijímať vládu cudzích „otcov“ a zvyk reagovať na stupňovanie krutosti – stupňovaním pokory až do sebazničenia.“ (Putna, 2015, s. 52) Pre-

dovšetkým druhá časť predchádzajúcej vety obsahuje výpis vlastností, ktoré sú priam ideálnou základňou pre socializmus.

3.4 Socializmus je proti rodine, súkromnému vlastníctvu a náboženstvu

Socialistické tendencie existujú od dávnych vekov a snažili sa ich presadiť mnohí legendárni myslitelia. Jedného z nich analyzuje Schafarevich: „Platón vidí spoločnom vlastníctve majetku a žien a zrušenie rodiny ako nástroje pre dosiahnutie rovnosti. On však nevidí rovnosť len v zvyčajnom zmysle rovnosti práv a príležitostí, ale aj ako identické správanie.“ (Schafarevich, 1980, s. 258) Znova je viditeľná snaha spraviť z ľudí obyčajné pracovné jednotky, ktoré by plnili všetky príkazy podľa pokynov mocného štátu. Zrušenie súkromného vlastníctva a rodiny a tiež socialistická rovnosť sú zrejme odvodené od jedného princípu, ktorým je potlačenie individuality.

3.4.1 Socializmus a rodina

Do socialistických ideálov spadá aj boj proti rodine, čo si mnohí občania obhajujúci socializmus dosiaľ neuvedomujú. Dôvodov pre zrušenie rodiny mali socialisti hneď niekoľko. Michalka (2011) o cieľoch režimu konštatuje: „Primárnym cieľom komunistického myslenia nebolo len zrušenie súkromného vlastníctva, ale zrušenie súkromia a všetkého čo s ním súvisí. Do tejto sféry spadá samozrejme aj rodina.“ Pre zasievanie myšlienok režimu bolo najprínosnejšie keď dieťa bolo vychovávané a vzdelávané priamo štátom, aby sa im do hláv nemohli dostať argumenty odporujúce systému. O takýchto predstavách píše Schafarevich: „Žiadny rodič nemal poznať svojho potomka a naopak. Manželstvo je nahradené dočasným zväzkom pohlaví pre čisto fyziologické uspokojenie a rozšírenie druhu.“ (Schafarevich, 1980, s. 12)

Dôkazom toho, že socialisti chceli mať pod kontrolou úplne všetko súvisiace s rodinou, je napríklad nasledujúci citát: „Pokrvné príbuzenstvo zjavne nehrá podstatnú rolu. „Otec“ môže byť vylúčený z nejakého dôvodu a nahradený inou osobou. Členovia rodiny môžu byť vymenení do inej rodiny, ak je to nevyhnutné.“ (Schafarevich, 1980, s. 98) Takéto ťahy by logicky boli uskutočnené v prípade, že by daná rodina nespĺňala predstavy režimu, respektíve by jestvovala potenciálna hrozba týkajúca sa revolučného myslenia. Je zjavné, že režim si chcel podmaniť rodinu pre vlastné blaho a vôbec nezáležalo na blahu dotyčných členov rodín.

Nepriateľstvo socializmu k rodine je odôvodnené aj z iných hľadísk. Toto nepriateľstvo nevzniká však len smerom od socializmu, ale od ideológii všeobecne. Rodina je mimoriadne silná a stabilná inštitúcia a hrá významnú úlohu v každom systéme. Ivo Možný sa tento vzťah snaží vysvetliť a zároveň opisuje boj rodiny ako inštitúcie so systémom nasledovne: „Všetky ideológie sú inherentne nepriateľské k rodine, že sa ju snažia interpretovať po svojom a využiť ju pre vlastné ciele, čomu sa rodina od vekov úspešne bráni, sledujúc neodchylne svoje vlastné ciele, ktoré sú v podstate nemenné.“ (Možný, 2009, s. 40) Socializmus, ako každá iná ide-

ológia, si rodinu vysvetľuje svojsky, čo je možné pochopiť z predošlého textu, a dôsledky socialistického zachádzania s rodinou sú analyzované nižšie v neskorších kapitolách.

3.4.2 Socializmus a súkromný majetok

Jednou z argumentácií prečo je súkromné vlastníctvo lepšie ako vlastníctvo štátne, je vedomosť, že zvyšovanie efektivity v podnikateľskej sfére má pozitívny vplyv aj na štátny príjem. Voigt (2008, s. 130) túto súvislosť vysvetľuje nasledovne: „Čím sa ekonomicky lepšie darí hospodárskym subjektom, tým vyšší je hrubý spoločenský produkt, a tým väčšie sú za rovnakých podmienok príjmy z daní.“ Z predošlého textu môžeme vidieť, že vlastníctvo majetku nie je výhodné len pre súkromnú osobu, ale aj pre samotný štát.

Možno sa to na bežný náhľad laika na túto problematiku nezdá, ale vlastníctvo súkromného majetku predstavuje veľkú výhodu z hľadiska slobody a nezávislosti jednotlivcov. Už existencia súkromného majetku sama o sebe prináša prospech chudobnejším a bezmajetným, pretože aj títo ľudia majú možnosť časom požadovaný majetok nadobudnúť. Túto myšlienku podporuje aj Hayek, ktorý píše: „Systém súkromného vlastníctva je najdôležitejšou zárukou slobody nielen pre tých, ktorí vlastnia majetok, ale takmer rovnako pre tých, ktorí žiadny nemajú.“ (Hayek, 1944, s. 97) Ďalším aspektom, ktorý je taktiež extrémne dôležitý, je pracovná motivácia občanov. Existencia súkromného majetku ženie podnikajúce súkromné osoby k vyšším výkonom vďaka vidine vyššieho zisku. Z perspektívy motivácie pracovníkov v centrálne plánovanej ekonomike je pravdou, že ľudia sa zvyčajne nesnažia dlhodobo podávať maximálne výkony, ak nejde o ich vlastné záujmy.

3.4.3 Socializmus a náboženstvo

Hlavným náboženstvom, s ktorým mal socializmus najviac dočinenia, bolo kresťanstvo. Historický kontext tejto problematiky naznačuje Schafarevich, keď píše, že „socialistické idey v rôznych formách pravidelne hrali úlohu v hnutiach a sektách, ktoré vznikli okolo rozvíjajúceho sa kresťanstva.“ (Schafarevich, 1980, s. 15) Logicky z toho vyplýva, že sa jednalo o hnutia a sekty sankcionujúce iné hodnoty ako tie kresťanské. Socializmus je vo veľkom konflikte so skutočným náboženstvom, ktoré doteraz prežilo evolučný proces vďaka presadzovaniu správnych hodnôt a tradícii. Správne hodnoty a tradície boli v predchádzajúcom texte opisované ako inštitúcie, ktoré vedú k zvyšovaniu počtu obyvateľov a životnej úrovne. V kontexte so spomínaným konfliktom stojí za zmienku tento citát: „Socializmus sa snaží redukovať ľudskú osobnosť na jej najprimitívnejšie úrovne a uhasiť najvyššie, najkomplexnejšie a „bohu podobné“ aspekty ľudskej individuality.“ (Solzhenitsyn, 1980, s. 9)

Socialistické myšlienky vystupovali proti klasickým náboženstvám, akým je aj kresťanstvo, vo výraznej miere v čase osvietenstva. Jedným z najväčších predstaviteľov v tomto smere bol Jeann Meslier, o ktorom Schafarevich píše: „Meslier považuje náboženstvo za zodpovedné za ľudské nešťastie. S úprimným

presvedčením volá po povstaní, zabíjaní kráľov a zničení všetkých, ktorí môžu byť považovaní za šťastlivejších a prosperujúcich.“ (Schafarevich, 1980, s. 107) Snaha o nastolení anarchie a absolútnej rovnosti je evidentná, presadzované hodnoty sú zvrátené.

Totalita je v rozpore s desatorom, ktoré je, ako bolo spomenuté, mimoriadne prínosné pre fungovanie rozšíreného poriadku. Tento argument je preukázateľný hneď na niekoľkých skutočnostiach. Desatoro požaduje vieru v Boha a úctu k nemu, na druhej strane stojí bojový ateizmus a kult vodcov. Ďalší zrejmy rozpor je s príkazom ctiť rodičov a rešpektovať ich práva na výchovu detí. Proti príkazaniu nezabiješ prebiehali justičné vraždy. Svoj význam má aj príkazanie nepokradneš, zatiaľ čo za socializmu prebiehalo rozsiahle znárodňovanie. Ako posledné v rámci dokazovania nezrovnalostí je primerané spomenúť zákaz nebudeš krivo svedčiť. Je známym faktom, že vo veľkom prebiehalo udavačstvo a zmanipulované procesy. (Vaško, 2004)

4 Hodnotenie miery aplikovateľnosti Hayekovej kultúrnej – evolučnej teórie na prípad Československa

Pre lepšie pochopenie súvislostí som sa rozhodol v rámci tejto kapitoly začať podkapitolou zaoberajúcou sa problematikou revolúcie alebo zvratu v krajine. Ďalšiu podkapitolu tvorí aplikácia tejto problematiky na historické udalosti a skutočnosti vedúce k pádu komunizmu v Poľsku. Následne je uvedený podrobný rozbor situácie v Československu, taktiež sprevádzaný problematikou zvanou „threshold“.

4.1 Threshold

Mentalita občanov je rôzna a je náročné predpovedať ako sa pri potenciálnej možnosti revolúcie zachovajú. Pozícia čierneho pasažiera bola spomenutá skôr a hrá tiež svoju úlohu v rámci tejto problematiky. Davies vidí hlavné dva varianty chovania jednotlivých spoločenských vrstiev: „Spokojní alebo apatickí ľudia, ktorí sú chudobní v majetku, statuse a moci, môžu zostať politicky mlčanliví a ich proti-strany sa môžu búriť, presne ako, a s väčšou pravdepodobnosťou, nespokojní chudobní sa môžu búriť a spokojní bohatí budú oponovať revolúcii.“ (Davies, 1962, s. 6) Ťažko sa dá identifikovať, respektíve definovať chudobný alebo bohatý človek, a to z hľadiska finančného, ale aj duševného. V súkromí nenávidený režim sa môže tešiť z verejnej podpory kvôli neochote občanov ujať sa vedenia v oponovaní. Preto sa nedá dopredu odhadnúť, kto bude na ktorej strane stáť a v akom počte. Ohľadom mentálnej prípravy na revolúciu Davies konštatuje, že „revolučný stav mysle vyžaduje pokračujúce, dokonca aj zvyčajné ale dynamické očakávanie väčšej príležitosti k uspokojeniu základných potrieb, ktoré môžu siahať z čisto fyzických k sociálnym a k potrebe rovnakej dôstojnosti a spravodlivosti.“ (Davies, 1962, s. 8) Je teda jasné, že obyvatelia sú ochotní bojovať za zmenu len v stave dlhodobej nespokojnosti s režimom a s vidinou lepšieho života v prípade úspechu.

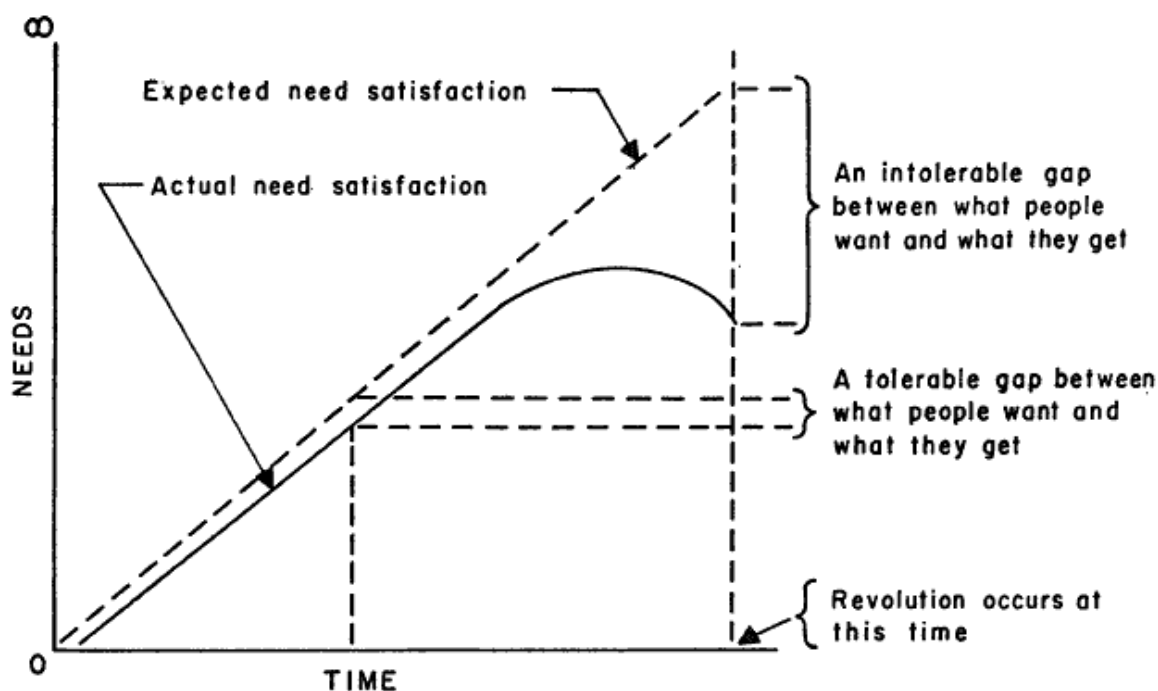

FIGURE 1. NEED SATISFACTION AND REVOLUTION

Obr. 1 Graf dokumentujúci uspokojenie potrieb a revolúciu
Zdroj: Davies, 1962

Na obrázku hore je možné pozorovať Daviesom definované jednotlivé tolerančné medze občanov, ktoré keď sú prekročené, budú sa občania danej krajiny búriť. Existujú isté hranice očakávaní, ktorých nesplnenie nevedie k žiadnym nepokojom, ale s postupom času môže dôjsť k výraznému prehĺbeniu týchto hraníc až do neakceptovateľných rozmerov. Vtedy sa uskutočňuje revolúcia.

Na spoločenský poriadok sa dá nahliadnuť z viacerých aspektov. So zaujímavou teóriou v rámci revolúcie prichádza aj Timur Kuran, ktorý píše, že „každý možný spoločenský poriadok leží v jednotkovom intervale $[0, 1]$.“ (Kuran, 1989, s. 45) Posun v tomto intervale naznačuje zmenu politickej atmosféry. Kuran hovorí o dvoch politických stranách, ktoré si konkurujú v rámci spoločenského poriadku. „Prvá, ktorá spočiatku riadi krajinu má hodnotu $p = 0$; tá druhá má hodnotu $p = 1$.“ (Kuran, 1989, s. 46) Z toho vyplýva, že posun v rámci politických preferencií smerom od hodnoty 0 znamená istú nespokojnosť s existujúcim režimom a keď dosiahne určitú hodnotu, ktorá môže byť rôzna, ale všeobecne je v našich silách analogicky odvodiť, že je potrebné presiahnuť hodnotu 0,5, nastáva presun dôvery k novej politickej strane.

Spoločnosť pozostáva z N jednotlivcov značených písmenom i . Verejné preferencie sú značené y^i . Na verejných preferenciách jednotlivcov záleží, pretože ich vážený priemer, ktorý sa dá nazvať kolektívnym cítením, určuje rozdelenie moci

medzi strany. Značka w^i predstavuje dôležitosť jednotlivca a jeho vplyv na spoločnosť. Kolektívne cítenie je teda určené týmto vzorcom:

$$\hat{y} = \sum_{i=1}^N w^i y^i \tag{1}$$

Váhy môžu dosiahnuť hodnotu 1. (Kuran, 1989) Ako bolo načrtnuté vyššie, pohyb týchto politických preferencií hrá významnú úlohu pri konaní daných dvoch politických strán. Čo to konkrétne znamená vysvetľuje Kuran: „Čím je bližšie kolektívne cítenie k 0, tým slobodnejšia je strana 0 v riadení aké si želá.“ (Kuran, 1989, s. 46) Vláda by mala teda konať v súlade s kolektívnym cítením, pretože pri zachovaní protichodného vystupovania sa s istotou objavia revolucionárske ambície. Revolúcia teda zahŕňa náhlu a masívnu zmenu v kolektívnom cítení, ktorá má za výsledok obrovský presun moci zo strany 0 k strane 1.

S logickým a zaujímavým argumentom v súvislosti so zložením búriaceho sa obyvateľstva prichádza Kuran: „Keďže kolektívne cítenie je váženým priemerom verejných preferencií, je možné uskutočniť revolúciu malým, ale vplyvným podielom populácie.“ (Kuran, 1989, s. 53) Nie je teda natoľko dôležitý absolútny počet nespokojných jednotlivcov, ako je významný ich vplyv na zvyšok populácie.

Nie je však pravdou, že politické strany určitých režimov nereagujú na kolektívne cítenie. Snahy týchto strán o adekvátnu nápravu sú v krízových situáciách celkom pochopiteľné, problémom však je reakčná doba na problémy ohrozujúce ich pozíciu. To potvrdzuje Kuran v nasledujúcom texte: „Každá politická strana odpovedá rôznymi mierami na kolektívne cítenie. Ale keď utrpí masívnu stratu podpory veľmi náhle, všeobecne nedokáže odpovedať dost' rýchlo aby znovu získala dôveru ľudí.“ (Kuran, 1989, s. 54) Nastáva problém koordinácie snáh a riešiteľnosť situácie klesá.

Na problematiku revolúcie sa nedá pozeráť len ako na jednu udalosť bez bližšieho chápania súvislostí. Je potrebné spraviť si prehľad aj o všeobecnom spoločenskom prostredí a panujúcej atmosfére. Kuran vyjadruje svoju mienku o povstaniach prirovnaním k požiaru: „Presne ako normálna iskra môže pri správnej kombinácii fyzikálnych podmienok rozpútať požiar, udalosť ktorá by obvykle viedla k číremu reptaniu môže pri správnej kombinácii sociálnych podmienok rozpútať revolučné povstania.“ (Kuran, 1989, s. 60) Ľudia sa neporovnateľne ľahšie vzbúria proti existujúcemu režimu ak majú o ňom už dlhodobejšie negatívnu mienku, ktorú však doposiaľ nechceli prezentovať kvôli strachu z potenciálneho potrestania.

4.2 80. roky v Poľsku

Dôvod uvedenia Poľska do analýzy pádu komunizmu je prostý. Poľsko je jednou z nábožensky najviac homogénnych krajín na svete. Drvivá väčšina obyvateľov sú rímski katolíci. (Porter, 2007) Už bolo spomenuté, že socializmus a kresťanstvo sa

od dávnych vekov nepriatelja. Poľsko ako katolícka krajina logicky teda absolvovalo veľké konflikty so socializmom. Funkciu cirkvi v osemdesiatych rokoch opisuje Porter: „V neskorých osemdesiatych rokoch bola cirkev rozšírená zobrazovaná ako primárne miesto protikomunistických aktivít.“ (Porter, 2007)

Mimoriadne dôležitú úlohu pri prevrate v Poľsku zohral kardinál Wojtyła, ktorý sa koncom sedemdesiatych rokov stal pápežom. To bola veľmi zlá správa pre socialistické ambície v krajine, pretože poľský pápež mal veľký vplyv na občanov, ktorí si uvedomovali jeho podporu v boji proti komunizmu. Jeden z prvých Wojtylových ťahov opisuje Mishtal nasledovne: „Pápež sa triumfálne vrátil do Poľska v roku 1979 na oficiálnu návštevu, ktorá bola často vyzdvihovaná nacionalistami v Poľsku ako symbolický súboj medzi diktátorstvom a slobodou, dobrom a zlom.“ (Mishtal, 2000, s. 56) Z predošlej citácie jasne vyplýva významnosť tejto návštevy pre obyčajných občanov, ako aj pre štátny režim. O tom, že pápežov návrat do Poľska vyvolal masívny ohlas občianskeho katolicizmu, svedčí Mishtal: „Socialistický štát sa musel zrovnať a riešiť ohromujúce nadšenie, ktoré národ vyjadroval smerom k pápežovi. (Mishtal, 2000, s. 57) Situácia teda bola pre komunizmus veľmi nepriaznivá, pretože odpor k režimu vyjadriло obrovské množstvo občanov.

Jediným problémom v Poľsku však nebol len boj medzi socializmom a kresťanstvom. Socializmus upadal aj po ekonomickej stránke, čo vyvolalo ohromnú nespokojnosť medzi obyvateľmi. Kopeček opisuje situáciu na úplnom počiatku osemdesiatych rokov: „Obrovské hospodárske problémy a s nimi spojené sociálne otrasy prerástli v lete 1980 do štrajkovej vlny, ktorú komunistický režim nedokázal zvládnuť.“ (Kopeček, 2001) Znova je badateľná snaha režimu korigovať stav kolektívneho cítenia, ktorá taktiež nebola úspešná.

Z dôvodu enormných hospodárskych a sociálnych problémov vzniklo hnutie Solidarita, ktoré zohralo podstatnú úlohu pri páde komunizmu. Solidarita vznikla v roku 1980 ako nezávislé odbory. Význam však nadobudla až ako masovo podporované spoločenské hnutie, ktoré sa stalo symbolom opozície a postavilo sa komunistickému režimu vo vtedajšom Poľsku. V spolupráci s odborníkmi z radov demokratickej opozície bol vypracovaný zoznam požiadaviek, ktorými sa Solidarita prezentovala. Medzi politické požiadavky patrilo napríklad právo na obmedzenie cenzúry a prepustenie politických väzňov. (Kaňáková, 2011) Solidarita vyvolala takmer okamžite ohromný ohlas, čo bolo ďalším prejavom kolektívneho cítenia. Aká veľká účasť na tomto hnutí v absolútnych aj relatívnych číslach hneď od prvých mesiacov píše Kaňáková (2011): „Do konca roka 1980 vstúpilo do Solidarity 9 miliónov Poliakov, čo predstavovalo asi 28 % dospeléj spoločnosti.“ Takéto veľké množstvo členov opozície, ktorú predstavovala Solidarita, v spojení s prejavmi poľského katolicizmu, malo drvivý dopad pre ďalšiu existenciu vtedajšiemu režimu. Vláda sa snažila reagovať na kolektívne cítenie ľudu a vyhlásila poloslobodné voľby v júni roku 1989. V tých vyhrali kandidáti Solidarity všetky miesta v parlamente, o ktoré sa mohli uchádzať. (Kaňáková, 2011)

Koniec komunizmu prebiehal v každej krajine v inom časovom úseku a rôznymi spôsobmi. K priebehu osemdesiatych rokov v Poľsku sa Čarnogurský vyjadril

celkom jasne: „Ešte najdôstojnejšie padol komunizmus v Poľsku. Komunisti a opozícia sa dohodli na pravidlách volieb, pravidlá dodržali a komunisti voľby prehrali.“ (Čarnogurský, 2010) Občania dosiahli ústupky zo strany vlády, ktorá sa snažila vo vlastnom záujme reagovať na kolektívne cítenie. To sa jej však vymklo spod kontroly a nastal neodvratný proces revolúcie.

4.3 Československo

4.3.1 Politická situácia

Socialistické myšlienky sa stretli s odporom vtedajšej inteligencie v Československu. Vplyvnou osobou na politickej scéne bol pred sto rokmi aj Štefánik, ktorý prejavil svoj postoj k socializmu nasledovne: „Bolševizmus, to nie je len filozofická orientácia, ale chorobný prejav a apokalyptický chaos, v ktorom sa hrubo a náhodne prejavujú najnižšie ľudské pudy.“ (Štefánik, 1918) Po konci druhej svetovej vojny sa konali parlamentné voľby. Tie v roku 1946 vyhrala KSČ, aj keď na Slovensku získala absolútnu väčšinu hlasov Demokratická strana, čo Slováci nedokážu dodnes Čechom odpustiť. (Vaško, 1990, s. 114) Dôvodom víťazstva Demokratickej strany s veľkou pravdepodobnosťou bolo, že Slováci sú religióznejší a národ, ktorý je viac založený na tradíciách. Nepochybne spozorovali aj potenciálne ohrozenie ich náboženskej slobody.

Keďže bola cirkev považovaná za hlavného nepriateľa socialistického režimu, čo bude vysvetlené v ďalšej podkapitole, je vhodné uviesť niekoľko zmienok o komunikácii smerom od cirkevných hodnostárov. Jednou z prvých reakcií na ťahy komunistov proti základným hodnotám bolo, že na Olomouckej biskupskej konferencii v roku 1946, ktorá sa týkala rodín, biskupi vítali snahu štátu o dosiahnutie čo najväčšieho vzdelania pre všetky deti. Avšak rozhodne sa stavajú proti tomu, aby škola svojim ideologickým zameraním vyhovovala len nepatrnému percentu občanov bez vyznania a zabúdala na nábožensko-mravnú výchovu väčšiny rodín. (Vaško, 1990, s. 144) Biskupi sa po štátnych zásahoch do vzdelávacieho systému odvolávali na to, že „štátny školský monopol, ktorým sú zrušené všetky cirkevné školy a právo ich zriaďovať, je priamo popretím náboženskej slobody.“ (Vaško, 1990, s. 144) Neskôr, v roku 1948 sa konala ďalšia biskupská konferencia v Nitre, kde biskupi píšú, že bez cirkvi by sme nepoznali všetko, čo dnes považujeme za sociálne vymoženosti. Mimoriadne dôležitý v prospech cirkvi je fakt, že cirkev mala tiež zásluhu na rozkvetení umení a vied, zakladala školy a prvé univerzity. (Vaško, 1990) Je teda očividné, že cirkev hrala významnú úlohu nielen pri budovaní a zveľaďovaní duchovného života jednotlivcov, ale taktiež sa veľkou mierou podieľala na vzdelávaní obyvateľov.

Režim nebojoval len proti cirkvi a slobode jednotlivcov, ale vynaložili pomerne veľa úsilia na to, aby zabránili prieniku informácii o hospodárskom raste krajín, ktoré neboli pod vládou komunizmu. To svojou zmienkou potvrdzuje Vaško: „O hospodárskom rozkvetnutí krajín, ktoré sa Marshallovho plánu zúčastnili, pro-

paganda mlčala.“ (Vaško, 1990, s. 165) Socialistický diktát mal negatívny vplyv na myslenie a prejav jednotlivcov. Scruton situáciu plnú strachu vyvolaného režimom z pohľadu bežných občanov skomentoval takto: „Nikto nezdravil, neospravedlňoval sa, nikto sa neusmial, žiadna tvár sa ani v najmenšom neodlišovala od masky, ktorú si všetci nasadili ako inštinktívny znak vnútornej prázdnoty, z ktorej sa ani náhodou nemohla vytvoriť nejaká zakázaná myšlienka.“ (Scruton, 2015, s. 15) Režim teda z istého pohľadu úspešne potlačoval individualitu, avšak jednalo sa len o vonkajší prejav. To znamená, že v súkromnom živote mohlo byť odporcov režimu mnoho, ale báli sa prejavovať svoju nesympatiu k vládnucej ideológii.

Navonok sa situácia na dlhú dobu ustálila. Prakticky až v období normalizácie nastala zmena prístupu a kolektívneho cítenia. Neskôršie dianie opisuje Hartmann nasledovne: „Až v druhej polovici 70.rokov sa celá spoločnosť aj s cirkvou začala prebúdzat' z letargie.“ (Hartmann, 1994, s. 63) Táto udalosť má svoje odôvodnenie. K zmene kolektívneho cítenia zrejme prispela politická udalosť mimo územia Československa. Hartmann usudzuje, že „podnet k tomu dala Konferencia o bezpečnosti a spolupráci v Európe, ktorá sa konala v Helsinkách v roku 1975.“ (Hartmann, 1994, s. 63) Táto konferencia ohrozila suverénne postavenie socialistickej vlády, nakoľko je pre socializmus ako taký dôležitou podmienkou plnohodnotnej existencie separácia od okolitých krajín.

Nedôvera k režimu bola vyjadrovaná rôznymi kresťanskými aj občianskymi protestmi, ktoré budú analyzované v ďalšom texte. Okrem verejných protestov hýbali so stabilitou politickej scény prejavy jednotlivcov v rámci súkromnej scény. S mimoriadne dôležitým argumentom prichádza Civín, ktorý píše, že „reálna politická participácia občanov bola v Československu v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch pomerne nízka.“ (Civín, 2005) Badateľná je zmena preferencií občanov a pokles záujmu podieľať sa na funkcii socialistického systému. Zarážajúca je aj informácia, že „komunistickej ideológii stále menej verili občania aj predstavitelia vládnucej elity.“ (Civín, 2005) Mnoho politikov zostalo vo funkcii len s cieľom vlastného prospechu. Oportunizmus politikov opisuje aj Ivo Možný a prichádza s tvrdením že „dnes komunistická strana prehlasuje, že 75 % jej členov sa aktívne podieľalo na zamatovej revolúcii“. (Možný, 2009, s. 77) Tento udivujúci fakt potvrdzuje skutočnosť, že socialistická ideológia nebola po kultúrnej ani ekonomickej stránke pripravená na úspešné riadenie Československa.

4.3.2 Rodina v socializme

V tejto práci už bol spomínaný význam rodiny ako inštitúcie nevyhnutnej pre prežitie civilizácie. Taktiež už bolo vysvetlené nepriateľstvo socializmu k tejto inštitúcii. V tomto kontexte bude analyzované dianie v Československu z hľadiska typických rodín, z ktorých sa spoločnosť skladala. V roku 1945 v Olomouci mali českí a slovenskí biskupi debatu o problematických otázkach slovenského katolicizmu a zhodli sa, že najohrozenejšou inštitúciou bola rodina. (Vaško, 1990, s. 42) Tá-

to skutočnosť potvrdzuje vyššie spomínané argumenty ohľadom ambícií socialistickej vlády redukovať vplyv a funkcionálnosť rodín.

Rodina sa pochopiteľne bránila socialistickému spôsobu riadenia ekonomiky. Vláda si to uvedomovala a preto robila rôzne ústupky aby udržiavala kolektívne cítenie v prijateľnom stave. V istom smere sa socializmus snažil vynahradiť rodinám redukciami ich majetkových a ľudských práv, čo dokazuje Možný: „Nové usporiadanie spoločnosti ponúkalo či sľubovalo rodine za to, čo jej bralo v možnosti expanzie rodinného majetku, tiež nemalé výhody.“ (Možný, 2009, s. 41) Hospodárska situácia však nasvedčovala tomu, že klasická rodina nebola dostatočne uspokojená a hľadala cestu k vyššiemu blahobytu. Ako reakciu na majetkovú diskrimináciu vykresľuje Možný nasledujúce dianie: „Tradičné široké siete veľkej rodiny sa rýchlo revitalizovali, bezpečná výmena služieb a tovaru rýchlo rástla, samozásobovanie a sebestačnosť v službách dosiahla u nás nebývalej výšky.“ (Možný, 2009, s. 43)

Rodinkárstvo významne ovplyvnilo ekonomický stav krajiny. To však občanov s možnosťou využiť systém neodrádzalo od rafinovaného spôsobu obohacovania sa. Nebolo možné kúpiť napríklad benzínovú pumpu, ale bolo možné tam s pomerne rozumnou investíciou dosadiť člena rodiny ako vedúceho a následne bolo možné odčerpávať zisky spočívajúce v možnosti poskytnúť protislužbu, alebo dokonca rozkrádať, a tým obohatiť svoju rodinu. (Možný, 2009) Fungovanie takéhoto sofistikovaného systému vymysleného rodinami opisuje Možný stručne: „Rodiny odoberajú čistý zisk, celú réžiu nesie štát. Aj straty. A chudobnie. Platí kúrenie, elektrinu aj nájom, rodiny podnikajú. A bohatnú.“ (Možný, 2009, s. 44) Štát si s týmto špecifickým a nečakaným problémom nedokázal poradiť. Správanie tejto suverénnej inštitúcie sa dá celkom jednoducho definovať jednou vetou: „Rodina štát nakoniec úspešne kolonizovala.“ (Možný, 2009, s. 46)

Opísané chovanie rodín rozhodne neprospievalo ekonomickému blahobytu, skôr naopak. Občania si uvedomovali, že je potrebné zmeniť situáciu. To potvrdzuje Možný svojim postrehom: „Kolonizácia štátu bola výborným úspechom dosiahnutým v ťažkých podmienkach, ale nakoniec už všetci videli, že vo veľkom to vedie k bankrotu.“ (Možný, 2009, s. 48) Chaotické hospodárenie si vyžiadalo svoju daň nielen z hľadiska ekonomického aspektu, ale aj na dôvere občanov k stávajúcemu režimu. Lahkosť, s akou sa uskutočnila revolúcia odrážajúca kolektívne cítenie, mohla byť pre nezainteresovaných udivujúca. Možný prichádza so stručnou teóriou, ktorá je však z hľadiska kultúrneho rozpoloženia veľmi prínosná pre vysvetlenie krachu komunizmu: „Jednoduchá odpoveď na prostú otázku, prečo starý režim kolaboval tak hladko, znie, že nakoniec už nevyhovoval nikomu.“ (Možný, 2009, s. 61)

4.3.3 Cirkev verzus socializmus

Je zrejmé, že veriaci, ktorí chápali socialistické ambície utláčať cirkev a religiozitu ako takú, mali na režim negatívny názor. Mikloško veľmi dobre vystihol pohľad veriaceho jednotlivca na režim, keď napísal: „Sovietsky bolševizmus považoval

za neľudský.“ (Mikloško, 1991, s. 10) Dôvody na odpor veriacich, ktorí najmä na slovenskom území predstavovali podstatnú časť obyvateľstva, bol prostý. Socializmus v žiadnom prípade nezapadol do spoločnosti z hľadiska náboženskej evolúcie, čo potvrdzuje na príčinách jeho odsudzovania jednotlivcom Mikloško: „Neprišli ho k tomu politické, filozofické či sociologické úvahy, ale stáročná kresťanská výchova a intuícia, ktorá mu vravela, že systém, ktorý bojuje proti bohu je zlý a pomýlený.“ (Mikloško, 1991, s. 10) Z tohto výroku plynie, že socializmus sankcionuje iné hodnoty ako väčšina populácie a prichádza s niečím novým, čo odporuje doterajšiemu vývoju.

Socialistická snaha o kontrolu hospodárskeho aj súkromného života je každému zainteresovanému jasná. Hlavným nepriateľom bola cirkev katolícka, pretože je najpočetnejšia, najlepšie organizovaná, mala ústredie v „nepriateľskej cudzine“ a odmietala uznať legitimitu pofebruárového režimu. (Vaško, 1990) Dôvodov nezlučiteľnej rivality bolo teda hneď niekoľko, no najmä sa týkali vplyvu na občanov. Ako je známe, socializmus bránil šíreniu myšlienok vzniknutých bez schválenia mocou. Medzi Vatikánom a komunistickými krajinami ešte pred druhou svetovou vojnou prebiehal veľký boj. V roku 1930 Svätý Otec Pius XI. vyhlásil „celosvetové modlitbové ťaženie za Rusko ako zadostučinenie za hrozné pošliapávanie Božích zákonov v tomto štáte.“ (Kucharczyk, 2008, s. 28) Roku 1937 bola vydaná encyklika *Divini Redemptoris*, encyklika O bezbožnom komunizme. Pápež veľmi výstižne poznamenal aj kvázi náboženský charakter komunizmu, aj keď komunizmus sám seba prehlasoval za ateistickú ideológiu: „Hľa, ctihodní bratia, toto nové evanjelium boľševický komunizmus hlása ľudstvu ako posolstvo spásy a vykúpenia!“ (Kucharczyk, 2008, s. 29) Mnohým ľuďom sa doteraz môže zdať, že žili v ateistickom režime odsudzujúcim Boha ako duchovnú autoritu, avšak je pravdou, že „boj komunizmu s Cirkvou v skutočnosti teda nebol bojom ateizmu s kresťanskou vierou, ako skôr vojnou falošného náboženstva s pravým.“ (Kucharczyk, 2008, s. 28) Je teda očividné, že Hayekova teória ohľadom prirodzenej selekcie maladaptívnych náboženstiev mala svoje opodstatnenie.

Cirkev predstavovala obrovskú hrozbu diktátorskému režimu a uvedomovali si to aj najvyšší predstavitelia. Stalin vedel, že náboženstvo nezmizne samo od seba a dostatočne rýchlo. Preto sa pustil do štátnej kontroly cirkvi s cieľom jej konečnej likvidácie – k starému cárskemu césaropapizmu. (Vaško, 1990, s. 45 – 46) To znamená, že sa sám Stalin modlou a mal byť uctievaný ako mocenská aj náboženská autorita, podobne ako to bolo napríklad v Starovekom Egypte. Konečná likvidácia cirkví však v žiadnom prípade nebola ľahko splniteľným cieľom.

Vplyv socialistickej ideológie sa prejavil natoľko, že „sa počas komunizmu na jednej strane cirkvi, ako aj inštitucionálne a oficiálne formy religiozity oslabili, no na druhej strane režim prispel k rastu neformálneho náboženského života.“ (Majo, 2013, s. 221) Táto skutočnosť naznačuje, že občania si našli inú cestu k presadzovaniu svojej religiozity, než bola tá, ktorú poskytoval socializmus.

V Československu bol ako na prvú z cirkví zahájený útok na gréckokatolíkov. Dôvodom mohlo byť, že bola táto cirkev menej početná ako cirkev rímskokatolíck-

ka, ktorá bola navyše lepšie organizovaná. Pre režim by takýto začiatok boja s cirkvou v rámci Československa bol dobrým impulzom. Podľa Beneša sa malo zjednotenie s pravoslávnu cirkvou uskutočniť prinajmenšom v dvoch etapách, čo by mohlo znamenať, že po gréckokatolíkoch by mali prísť na rad rímski katolíci. (Vaško, 2007) Fungovanie cirkví pod velením štátu však nemalo za cieľ získavanie si priaznivcov, ale práve naopak. Pravdou je, že komunisti chceli dosiahnuť svoju pravdu o svojej teórii týmto spôsobom: „Režim potreboval otvorené a fungujúce kostoly (aby sa nepovedalo, že v Československu nie je náboženská sloboda), ktoré však mali zúvať prázdnotou (aby bolo jasné, že náboženstvo v súlade s marxisticou predstavou odumiera).“ (Týždeň, 2011) Tu sa ukázalo pokrytectvo režimu. Dochádzka do kostola bola rôznymi spôsobmi utláčaná a ponížovaná. Existovali iba formálne ľudské práva.

V roku 1949 sa odohrala sa veľmi dôležitá udalosť pre fungovanie cirkví, počas ktorej nekompetentné zhromaždenie odhlasovalo odtrhnutie gréckokatolíckej cirkvi od Ríma a pričlenenie k cirkvi pravoslávnej. Skutočnosťou, ktorá nevyhovovala socialistickým plánom bolo, že gréckokatolíci sa nikdy nezmierili s týmto násilným aktom a naďalej sa cítili katolíckmi. (Vaško, 1990, s. 34) Zásahy do náboženského života však týmto protiprávnym úkonom neskončilo. O následnom prenasledovaní gréckokatolíkov Vaško vyjadruje svoj poznatok, že „každý bývalý gréckokatolíck začal byť podozrivý, ak nechodil do pravoslávneho kostola.“ (Vaško, 2007, s. 35) Pod ešte väčším tlakom ako veriaci občania boli logicky kňazi. Vaško sa odvoláva na to, že „podľa nedatovaného samizdatu z tej doby bolo 200 kňazov, ktorí odmietli zložiť sľub do rúk pravoslávnych biskupov, uväznených, internovaných a potom vysídlených.“ (Vaško, 2007, s. 36) Zaujímavým faktom vypovedajúcim mnohé o pravej religiozite Čechov a Slovákov je to, že „podľa toho istého samizdatu zostalo 75% kňazov verných katolíckej cirkvi.“ (Vaško, 2007, s. 36) Dôležité pre teda bolo udržanie si svojich pôvodných hodnôt a tradícií. Dôkazom o súdržnosti veriacich a kňazov sa javí skutočnosť, že občania v mnohých prípadoch tvrdo bránili svojho farára pred zatknutím. (Mikloško, 1991) Ľudia teda ešte dlho pred pádom komunizmu bojovali proti tomuto nekompromisnému režimu, avšak ešte neprišiel impulz pre výraznejšiu zmenu kolektívneho cítenia.

Logicky znie fakt, že vláda sa snažila prilákať pozornosť veriacich na štátne kresťanské činnosti. V rámci lanárenia občanov boli štátom usporiadané takzvané „Katolícke akcie“, kde agitačné dvojice či jednotliví aktivisti, často komunist a katolíck v jednej osobe, chodili po kanceláriách, dielňach, zborovniach, vysokých školách a v obciach, a zberali podpisy s tým, že nepodpísať znamená nesúhlas s cirkevnou politikou štátu. Čoskoro však bolo zistené, ako boli hlasy získavané, a že v zoznamoch sú uvedené aj mená zosnulých a často vymyslených kňazov. (Vaško, 1990, s. 72) Skutočnosť, že režim cítil potrebu takýmto nelegálnym spôsobom získavať do svojich radov skutočných veriacich potvrdzuje, že socialistická propaganda podkopáva zmysel pre pravdu. Kňazi, ktorí si nechali nahovoriť účasť na týchto „Katolíckych akciách“, boli podporovaní režimom a boli považovaní pochopiteľne vzhľadom k stávajúcej politickej situácii vlasteneckými kňazmi. (Vaško,

2007) O týchto kňazoch z istých dôvodov podporujúcich vtedajší režim Vaško uvádza, že „vlasteneckí kňazi si u nás začali hovoriť „mieroví“. S pomocou úradov a komunistických organizácií usporiadali „mieroví kňazi“ „národné púte.“ (Vaško, 2007, s. 357) Ako si mnohí môžu domyslieť, tieto púte mali za cieľ prilákať pozornosť bežných veriacich a tým prispieť k upokojeniu cirkevnej a politickej situácie. Tieto národné púte sa dajú považovať za pokus režimu o reakciu na kolektívne cítenie. Národné náboženské púte však neboli celkom v súlade s cirkvou, čo potvrdzuje Vaško, keď o týchto komunistických púťach píše: „Už skutočnosť, že niektorí z ľudí, s ktorými sa počítalo, svoju účasť na manifestácii odriekli, naznačovala, že so založením schizmatického hnutia vo vnútri cirkvi budú ťažkosti.“ (Vaško, 2007, s. 358) Režim potreboval zneužívať ovplyvniteľných a možno istým spôsobom slabomyseľných či oportunistických kňazov pre svoj vlastný prospech. Exkomunikovaných kňazov z dôvodu spolupráce s režimom si komunisti zastávali. (Vaško, 2007) Že tieto údajne náboženské akcie neboli v súlade s pravým kresťanstvom dokazuje skutočnosť, že „pápež Pius XII vydal exkomunikačný dekrét, ktorý sa vzťahoval „Katolícku akciu.“ (Vaško, 1990, s. 82) Faktom je, že Vatikán spozoroval snahy socialistického režimu obsadiť najvplyvnejšie cirkevné pozície a tým ovplyvniť celkovú religiozitu občanov podľa vlastných potrieb. Výsledok socialistickej snahy o ovládnutie cirkvi prostredníctvom tejto akcie je možné zhrnúť jedinou vetou: „Pokus režimu preniknúť do cirkvi pomocou „Katolíckej akcie“ a podriaďiť si ju svojim záujmom skončil fiaskom. (Vaško, 2004, s. 152) Pochybnosť voči stávajúcim udalostiam s najväčšou pravdepodobnosťou vyjadrovali nielen najvyšší cirkevní predstavitelia, ale aj veriaci, ktorí si nenechali vsugerovať náboženské hodnoty referované režimom.

V rámci snáh o politickú priazeň si socializmus nekládol mravné medze k dosiahnutiu svojich cieľov. O tom, že režim získaval voličov rôznymi, často drastickými spôsobmi svedčí Vaško opisujúci prístup k mocnejším k jednotlivcom: „Okrem obvyklého brainwashingu, sprevádzajúceho každú komunistickú kampaň, sa uplatňovali vyhrážky, psychický teror a pokusy o korupciu.“ (Vaško, 2007, s. 25) Režim potreboval mať pod kontrolou najmä novú generáciu kňazov pre presadzovanie nových náboženských myšlienok. O šikanovaní a zastrašovaní zo strany komunistov svedčí skutočnosť, že bohoslovci, ktorí odmietli pokračovať v štúdiu teológie na nových fakultách, dostali v roku 1950 povolávacie lístky k nástupu do vojenskej prezenčnej služby. (Vaško, 1990, s. 213) Skutočnosť, že štátny boj prebiehal veľmi zákerne a na všetkých frontoch, uvádza do reality informácia, že „zastavenie väčšiny katolíckych periodík zdôvodnilo ministerstvo informácií nedostatkom papiera.“ (Vaško, 1990, s. 16) Vláda sa teda rafinovane snažila vďaka jej ďalekosiahlej moci naoko zastávať svoju nečinnosť ohľadom šírenia periodík, ktoré nesúhlasili vo všetkých smeroch s režimom.

O veľkej snahe režimu obmedziť vplyv cirkví na minimum svedčí aj fakt, že na začiatku roku 1950 vstúpilo do platnosti nové rodinné právo ustanovujúce že bude možné uzavrieť platné manželstvo len pred štátnymi úradmi. (Vaško, 1990) Režim sa snažil týmto spôsobom narušovať spojenie medzi inštitúciami,

ktoré rodina a cirkev predstavujú. Zároveň bolo dôležité ujať sa kontroly nad cirkvou, čo bolo najefektívnejšie prebratím cirkevného majetku do rúk štátu. Ešte v roku 1950 boli podpísané „kolosálne cirkevné zákony, ktoré okrem iného presunuli financovanie duchovných z veriacich na štát, čím sa narušila stáročia trvajúca autonómia cirkví.“ (Pešek a Barnovský, 1997, s. 154-155) Bol to ťah znamenajúci odobranie samostatnosti cirkvám a ich odkázanie na pomoc od štátu. Vtedajšia cirkev, ktorá bola produktom evolúcie mala pochopiteľne pevné zázemie, s čím sa vláda chcela vyrovnáť zásahmi do legislatívy. Túto súvislosť na konkrétnom fakte objasňuje Václavík, ktorý píše: „Relatívne stále vysoký vplyv cirkví a náboženstva na život ľudí následne spôsobil, že na základe uznesenia vlády 1410/1954 Zb. bola v ČSR zrušená evidencia náboženskej príslušnosti.“ (Václavík 2010, s. 109) Ako bolo už spomenuté vyššie, na cirkev sa malo postupne zabúdať a záujem mal klesať, preto je lepšie vysvetliteľná snaha o jej odstránenie z verejnej sféry.

Dôležitou úlohou bolo cirkev nielen opomínať, ale svojim spôsobom ponižovať a podnecovať ľudí proti nej. Úroveň vtedajšej proticirkevnej propagandy charakterizuje reč Kočího (1945), ktorý hovorí, že „cieľom modlitieb, rozjímania, pobožností, omší, kázaní je úplne otupiť a zlomiť súdnosť a vôľu cvičenca.“ Po bližšej analýze tohto citátu je možné usúdiť, že režim sa rafinovaným spôsobom pokúšal vykresliť cirkev ako inštitúciu, ktorá sa snaží obmedziť ľudskú slobodu a individualitu. Známym faktom však je, že práve socializmus mal tieto ambície.

Nepriaznivú ekonomickú situáciu sa snažila vláda obhajovať z kresťanského hľadiska svojsky. Socialisti chceli chudobu vykresľovať ako pozitívnu morálnu hodnotu. Na vianočnom prejave v roku 1952 ministerský predseda a budúci prezident Antonín Zápotocký porovnávaním Ježiša k deťom naznačoval pracujúcim a biednym, že patria do chlieva, pretože aj Ježiš sa mohol narodiť a bývať v chlieve. (Rudé právo, 1952)

Negatívnou správou pre režim nepochybne bolo, že precenil množstvo kňazskej podpory v absolútnych hodnotách. Opieral sa o hodnoty z prieskumu, ktorý Vaško opisuje nasledovne: „Roku 1948 bolo 20% kňazov pre spoluprácu s Národným frontom, 45% malo k režimu negatívny pomer a 35% zastávalo neutrálny postoj.“ (Vaško, 2004, s. 88) Zastráňovanie kňazov logicky malo svoje dôsledky. Kňazi boli často aj proti svojej vôli nútení spolupracovať. Práve pri kňazoch, ktorí sa pred svetskou vrchnosťou tvárili neutrálne, sa dá s istotou povedať, že „svoj pravý vzťah k režimu len skrývali.“ (Vaško, 2004, s. 88) Navonok prejavovaná podpora, ktorá však nebola veľmi často myslená seriózne, bola problémom, s ktorým sa socializmus v Československu v celom svojom priebehu nedokázal vyrovnáť. To platilo vo veľkej miere najmä pre cirkev: „Nebolo spolaľhnutie na kolaborantov z kňazských radov. Veď väčšina z nich prislúchovala mocipánom zo strachu alebo oportunistu, nie z presvedčenia.“ (Hartmann, 1994, s. 56) Zjavná je nedôvera k vtedajšiemu režimu, občania nedokázali socialistickú ideológiu prijať za svoju. Rovnaký názor má aj Mikloško, ktorý presadzuje svoju mienku, že „na Slovensku komunistická ideológia nenašla živnú pôdu.“ (Mikloško, 1991, s. 8)

Hnutie *Pacem in terris*, ktoré bolo priamym pokračovateľom Mierového hnutia katolíckeho duchovenstva a slúžilo na splňanie socialistických cirkevných plánov, neprežilo proces evolučnej selekcie. O konci tohto hnutia a jeho príznačnej súvislosti so samotným komunizmom píše Hartmann nasledujúce: „Združenie *Pacem in terris* zaniklo zároveň s komunistickým režimom.“ (Hartmann, 1994, s. 104) Snaha infiltrovať sa do myslenia jednotlivcov a zvnútra zlikvidovať ich pôvodnú religiozitu teda skončila neúspechom.

4.3.4 Občianske a náboženské snahy o zmenu režimu

Jednou z foriem, ktorou odvážnejší ľudia, najčastejšie mládež, vyjadrovali svoj odpor k pofebruárovému režimu, bola výroba a distribúcia letákov protištátneho obsahu. (Vaško, 2004) Veľké zásluhy mal v boji proti režimu aj kňaz Kolakovič, vytvoril skupinu ľudí snažiacich sa o kolektívne prebudenie a povstanie národa v náboženskom duchu proti režimu, ktorú nazval Rodina. (nebudete, s. 22) Kolakovičove zásluhy v ideovom boji boli neprehliadnuteľné: „Vďaka nemu sa v podstate zmenila náboženská situácia u nás – z tradičnej zbožnosti sa prešlo sa na nové formy apoštolátu, zakladali sa malé spoločenstvá.“ (Mikloško, 1991, s. 36)

Prejavom religiozity a odporu k režimu už po druhej svetovej vojne bolo nesporne aj to, že po Tisovej poprave sa vydalo na tichú manifestačnú púť z Bratislavy do Marianky asi 40 000 mužov, ktorí striedavo niesli veľký kríž. (Vaško, 1990, s. 159) Bol to prejav kolektívneho cítenia, ktorý však nebol dostatočný pre otrásenie vládou. Púte začali dominovať na celom území. Situáciu v 40. rokoch opisuje Mikloško nasledovne: „Odrazu zaplavili púte celé Slovensko.“ (Mikloško, 1991, s. 40) Predovšetkým na pôde religióznejšieho a tradičnejšieho národa sa konali rozsiahle náboženské manifestácie. Ako príklad je nutné uviesť púť spomínanú Mikloškom: „Na Mariánskej hore v Levoči sa zišlo vyše 100 tisíc pútnikov z celého Slovenska.“ (Mikloško, 1991, s. 41) Nejednalo sa však v rámci protestných akcií proti socializmu len o púte, čo dokazuje informácia, že „katolícke noviny znamenali vyše 50 tovární na Slovensku, kde si robotníci zadovážili na svoje pracovisko kríže v rokoch 1947-48, a niet pochyb, že takýchto pracovísk bolo niekoľkonásobne viac.“ (Mikloško, 1991, s. 43) Komunisti boli nútení na takéto stavy reagovať, ale len v rozsahu, aký pripúšťala socialistická ideológia. Kolektívne cítenie sa udržiavalo v norme, čo znamená, že dlhodobu nehrozil prevrat.

Podstatnou udalosťou v neskorších rokoch bolo, že „v roku 1968 rezignovalo pod tlakom kritiky jak kňazskej, tak laickej, celé vedenie Mierového hnutia katolíckeho duchovenstva, v čele s jeho predsedom Josefom Plojharom.“ (Hartmann, 1994, s. 40) Badateľná je mierna zmena kolektívneho cítenia, vďaka ktorej musel socializmus primerane reagovať na podnety občanov.

V roku 1985 oslavoval celý kultúrny svet 1 100. výročie smrti svätého Metoda. Dve hlavné oslavy sa diali na Velehrade. V apríli 1985 sa konala oslava duchovenstva, pri ktorej koncebrovalo približne 1 200 kňazov z Česka a Slovenska. (Mikloško, 1991, s. 128) O podstatnosti velehradskej púte z hľadiska kolektívneho cítenia svedčí skutočnosť, že „napriek rôznym obmedzujúcim opatreniam štátnej

správy prišlo 7.7. na Velehrad cez 150 000 veriacich.“ (Hartmann, 1994, s. 108) Prejav davov na púti charakterizuje Mikloško takto: „Veriaci skandovali: „Chceme náboženskú slobodu!“, „Chceme Svätého Otca!“, „Nech žije Cirkev!“ (Mikloško, 1991, s. 130) Československá vláda sa všemožne snažila zabráňovať akýmkoľvek náznakom religiozity, najmä bola proti väčším duchovným akciám. O prístupe režimu k velehradskej púti píše časopis Týždeň nasledovne: „Najdôležitejšie bolo, že zmaril iniciatívu pražského arcibiskupa kardinála Františka Tomáška pozvať na oslavy pápeža, ktorý o pozvanie stál a chcel prísť.“ (Týždeň, 2011) Hartmann o tejto významnej púti konštatuje, že „zatiaľ čo Velehrad 1985 znamenal povzbudenie pre všetkých slobodne zmýšľajúcich občanov, bez rozdielu náboženstva, stal sa šokom pre vládne kruhy.“ (Hartmann, 1994, s. 110) Okrem počtu obyvateľov na velehradskej púti bolo kľúčové zomknutie sa občanov z rôznych končín a s rôznym presvedčením, práve proti socialistickému režimu.

Zaujímavou znie Halíkove tvrdenie, že „samotné prihlásenie ku kresťanstvu bolo výrazom kritického odstupu k režimu.“ (Halík, 2008) To znamená, že akýkoľvek oficiálny ťah proti komunizmu v duchu náboženského konania bol zároveň reálnym ukazovateľom religiozity. O ďalšom významnom prejave religiozity svedčí Mikloško, keď píše, že „ľud svätily zrušené sviatky, pracovné nedele, posielal deti na vyučovanie náboženstva.“ (Mikloško, 1991, s. 55) Mierne prekvapivo podporuje teóriu o prežití skutočného kresťanstva odporujúceho režimu fakt, že dokonca vo väzniciach prebiehali tajné modlitby a omše. (Mikloško, 1991)

V roku 1978 začalo významné dielo Rodiny – otvorila sa Zlatá kniha fatimská. Jej osov fungoval tak, že keď sa niekto zaviazal do konca života pomodliť sa každý deň ruženec, ten sa zapísal do tejto knihy. Po neúspešnom atentáte na pápeža Jána Pavla II. 13. mája 1980 sa počet členov postupne zvyšoval a v roku 1987 dosiahol číslo 100 tisíc. (Mikloško, 1991) Mnoho obyvateľov teda cítilo potrebu nadviazať na národnú náboženskú tradíciu iným spôsobom, aký poskytoval režim, pretože ich priania neboli uspokojované ani po religióznej stránke.

Činnosť kresťanského disentu na Slovensku potvrdzuje skutočnosť, že v roku 1982 začali vydávať časopis Náboženstvo a súčasnosť. (Kopuncová, 2012) V osemdesiatych rokoch začala občianska a najmä kresťanská nespokojnosť naberať na obrátkach, čo mimo iné dosvedčuje táto informácia: „V roku 1988 začala podpisová akcia pod petíciu nazvanú „Podnety katolíkov k riešeniu situácie veriacich občanov v Československu.“ (Hartmann, 1994, s. 121) Dôležitým na tejto akcii bola požiadavka, „aby bol do Československa pozvaný Svätý otec.“ (Hartmann, 1994, s. 121) Výsledok tejto akcie bol presvedčivý: „Zozbieralo sa cez pol milióna podpisov.“ (Hartmann, 1994, s. 121) Katolicizmus búriaci sa proti režimu bol obrovským problémom pre socializmus. Kolektívne cítenie dosahovalo neustále vyššie hodnoty.

Pre socialistický režim bola kritická syntéza hnutí, ktorá spájala veľké davy, ktoré otvorene prejavovali svoj názor na politickú situáciu a podnikala kroky k zlepšeniu situácie: „Neboli už dva boje za slobodu – národný a náboženský – bol,

podobne ako v nacistickom ohrození, jednotný zápas Čechov a Slovákov o slobodu, demokraciu a ľudskú dôstojnosť.“ (Hartmann, 1994, s. 123)

Rozmach činností odporujúci vôli režimu sa prejavil aj tým že, v roku 1987 nastalo veľmi výrazné oživenie cirkevného života na území Československa, najmä zásluhou dvoch programov náboženskej obrody. (Hamšíková, 2003) „Na Slovensku to bol celoročný pútnický program v rámci pápežom vyhláseného Mariánskeho roku.“ (Hamšíková, 2003) V českých krajinách sa zrodil „program Desiatrošie duchovnej obnovy národa, pri ktorom došlo prvýkrát k spolupráci „tajnej“ a „oficiálnej“ cirkvi.“ (Hamšíková, 2003) Logicky je možné odvodiť syntézu náboženských a občianskych hnutí argumentom, že socializmus prestával vyhovovať požiadavkám väčšiny zainteresovaných. Mikloško píše v súvislosti s kresťanskou obrodou v 80. rokoch, že „v tom čase už oživali púte po všetkých kútoch Slovenska a podstatné bolo, že iniciatívy sa chytila mládež.“ (Mikloško, 1991, s. 130)

Nižšie je uvedený prehľad protestných akcií na konci 80. rokov, ktoré dopomohli pádu komunistického režimu:

- 25. marca 1988 – sviečková demonštrácia za náboženskú slobodu a demokraciu (2000 ľudí)
- 21. augusta 1988 – v deň 20. výročia okupácie Československa vojskami Varšavskej zmluvy sa na Václavskom námestí v Prahe zišlo 10 tisíc ľudí
- 28. októbra 1988 – demonštrácia pri príležitosti 70. výročia založenia republiky (2-5 tisíc ľudí)
- 10. decembra – na Škroupovom námestí v Prahe sa konala prvá povolená opozičná manifestácia na Deň ľudských práv
- 15. – 20. januára 1989 – tzv. Palachov týždeň, behom ktorého demonštrovali na Václavskom námestí tisíce prevažne mladých ľudí – proti nim 2 200 policajtov a 1 400 milicionárov
- 21. júna 1989 – v Prahe v Stromovke sa konala demonštrácia proti stavbe komunikácie, ktorá by mala prechádzať parkom (2 500 osôb)
- 21. augusta 1989 – v Prahe na Václavskom námestí sa zhromaždili ľudia, aby si pripomenuli intervenciu z augusta 1968 (1 500 ľudí, polícia 160 zatkla)
- 28. septembra 1989 – na Václavskom námestí v Prahe sa konala nepovolená demonštrácia pri príležitosti sviatku sv. Václava (300 ľudí)
- 28. októbra 1989 – nepovolená demonštrácia k 71. výročiu vzniku Československa
- 11. – 13. novembra 1989 – nepovolené demonštrácie v Tepliciach, ľudia protestovali proti stavu životného prostredia (3 000 ľudí, 350 zadržaných)
- 17. novembra 1989 – plánovaná a režimom povolená manifestácia pražských študentov k ucteniu pamiatky Jana Opletala. V Prahe na Albertove si ho pripomenulo 15 tisíc mladých ľudí. Spočiatku pokojné zhromaždenie prerástlo do otvoreného protestu proti komunistickému režimu. Udalosť odštartovala

sériu udalostí, ktoré viedli k pádu komunistickej moci v Československu. (1 600 policajtov, 500 študentov zranených) (i60, 2013)

O udalostiach v rámci českého územia na samotnom konci komunistického režimu píše Nešpor (2004): „Kanonizácia sv. Anežky Českej (1989) a následná návšteva pápeža v Československu sa stali celonárodnou manifestáciou sily českého kresťanstva a zároveň odporu voči protináboženskému režimu.“ Túto, z pohľadu socializmu mimoriadne kritickú udalosť v podobe svätorečenia Anežky Českej dopĺňa Hartmann: „O pár hodín sa konalo najmohutnejšie zhromaždenie, aké kedy Praha zažila. Odhadovalo sa, že sa tejto vrcholnej manifestácie za pravdu, spravodlivosť a slobodu v našej krajine zúčastnil asi milión ľudí.“ (Hartmann, 1994, s. 144) Je teda zrejmé, že prejavy rastúcej religiozity mali s postupom času stúpajúcu tendenciu aj v Česku, ktoré je v porovnaní so Slovenskom považované za menej veriaci národ.

Poslednú udalosť vedúcu ku konečnému krachu komunizmu opisuje Hartmann nasledovne: „7. decembra 1989 padla konečne posledná komunistická vláda v našej zemi a režim, ktorý 41 rokov terorizoval naše národy, sa zosypal bez jediného výstrelu.“ (Hartmann, 1994, s. 145) Znamená to, že nebolo náročné uskutočniť revolúciu, pretože socializmus bol režim, ktorý si nenašiel dostatočnú podporu u ľudí. Čarnogurský zhodnotil pomerne jednoduchý kolaps komunizmu jednou vetou o udalosti počas Sviečkovej manifestácie: „Jedna nepravdivá správa o smrti študenta stačila, aby státisíce vyšli do ulíc a komunizmus u nás padol.“ (Čarnogurský, 2010) Dá sa usúdiť, že práve správa o smrti študenta predstavovala vrchol občianskej tolerancie a dala impulz k definitívnemu zvýšeniu kolektívneho cítenia, ktoré malo za následok revolúciu.

4.4 Náboženská situácia po páde komunizmu

Prejavy náboženstiev, ktoré vznikli evolúciou podstatnou mierou prispeli k pádu komunizmu. Je logické, že občania by mali po tejto udalosti, v čase väčšej náboženskej slobody, častejšie prejavovať svoju náboženskú príslušnosť a navštevovať kostoly. Čo sa týka náboženskej participácie, v zahraničnej literatúre platí skutočnosť, že „po páde komunistických režimov došlo v krajinách východného bloku k náboženskému oživeniu.“ (Minárik, 2013, s. 695). Toto je skutočnosť podporujúca argument, že komunizmus bol náboženstvom umelo vytvoreným, ktoré nezapadalo do rámca kultúrnej a náboženskej evolúcie, a teda bolo odsúdené k zániku.

Istú vypovedaciu hodnotu o religiozite populáciu majú nepochybne aj náboženské sčítania. Vypovedacia hodnota každého sčítania je rôzna. Výsledky sčítania z roku 1950 nie sú celkom porovnateľné s výsledkami sčítania z roku 1991. Až do sčítania v roku 1950 bola u obyvateľov rozhodujúca príslušnosť k cirkvi alebo náboženskej spoločnosti. Za osoby bez vyznania boli brané len tie osoby, ktoré neboli členmi žiadnej z týchto organizácií. Po viac než štyridsaťročnej prestávke sa postavenie cirkví v spoločnosti výrazne zmenilo a iný bol aj vzťah občanov k nim. V tom-

to sčítaní teda nebola zisťovaná väzba na náboženské inštitúcie, ale duchovné presvedčenie každého jedinca (Morávková, 2004). Najväčšiu vypovedaciu hodnotu by malo mať v rámci analýzy zmeny náboženskej participácie v čase socializmu sčítanie z roku 1991, pretože v tomto čase nemali občania pravdepodobne žiadnu motiváciu predstierať svoju skutočnú príslušnosť k cirkvám.

V nasledujúcej tabuľke je uvedený prehľad počtu veriacych v sčítaniach, ktoré sa konali v desaťročných intervaloch po páde komunizmu v Českej republike:

Tab. 2 Štruktúra obyvateľov podľa náboženskej viery v rokoch 1991 – 2011 v Českej republike

	1991		2001		2011	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Obyvateľstvo celkom	10 302 215	100,0	10 230 060	100,0	10 436 560	100,0
Veriaci	4 523 734	43,9	3 288 088	32,1	2 168 952	20,8
z toho						
Cirkev československá husitská	178 036	1,7	99 103	1,0	39 229	0,4
Cirkev rímskokatolícka	4 021 385	39,0	2 740 780	26,8	1 082 463	10,4
Českobratská cirkev evanjelická	203 996	2,0	117 212	1,1	51 858	0,5
Svedkovia Jehovovi	14 575	0,1	23 162	0,2	13 069	0,1
Pravoslávna cirkev	19 354	0,2	22 968	0,2	20 533	0,2
Slezská evanjelická cirkev	33 130	0,3	14 020	0,1	8 158	0,1
Osoby bez viery	4 112 864	39,9	6 039 991	59,0	3 604 095	34,5
Neuvedené	16 665 617	16,2	901 981	8,8	4 662 455	44,7

Zdroj: Český statistický úřad, 2014

V predošlej tabuľke je možné spozorovať skutočnosť, že predovšetkým v sčítaní z roku 2011 vo výraznej miere ovplyvňuje výsledky tendencia obyvateľov neuvádzať svoju skutočnú náboženskú príslušnosť, vďaka čomu nie je možné spraviť si aktuálny prehľad. Badateľný je teda prechod náboženskej participácie do súkromnej sféry.

V ďalšej tabuľke je uvedený prehľad náboženských sčítaní konajúcich sa na území Slovenska:

Tab. 3 Štruktúra obyvateľov podľa náboženskej viery v rokoch 1991 – 2011 v Slovenskej republike

	1991		2001		2011	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Obyvateľstvo celkom	5 274 335	100,0	5 379 455	100,0	5 397 036	100,0
Náboženské vyznanie						
Rímskokatolícka cirkev	3 187 383	60,4	3 708 120	68,9	3 347 277	3,8
Gréckokatolícka cirkev	178 733	3,4	219 831	4,1	206 871	3,8
Pravoslávna cirkev	34 376	0,7	50 363	0,9	49 133	0,9
Evanjelická cirkev	326 397	6,2	372 858	6,9	316 250	5,9
Reformovaná kresťanská cirkev	82 545	1,6	109 735	2,0	98 797	1,8
Jehovovi svedkovia	10 501	0,2	20 630	0,4	17 222	0,3
Evanjelická cirkev metodistická	4 359	0,1	7 347	0,1	10 328	0,2
Kresťanské zbory	700	0,0	6 519	0,1	7 720	0,1
Apoštolská cirkev	1 116	0,0	3 905	0,1	5 831	0,1
Bratská jednota baptistov	2 465	0,0	3 562	0,1	3 486	0,1
Cirkev adventistov siedmeho dňa	1 721	0,0	3 429	0,1	2 915	0,1
Cirkev bratská	1 861	0,0	3 217	0,1	3 396	0,1
Ústredný zväz žid. náb. obcí	912	0,0	2 310	0,0	1 999	0,0
Starokatolícka cirkev	882	0,0	1 733	0,0	1 687	0,0
Cirkev československá husitská	625	0,0	1 696	0,0	1 782	0,0
Novoapoštolská cirkev	188	0,0	22	0,0	166	0,0
Bahajské spoločenstvo	x	x	x	x	1 065	0,0
Cirkev J. Krista Sv. neskorších dní	91	0,0	58	0,0	972	0,0
Iné	6 094	0,1	6 214	0,1	23 340	0,4
bez vyznania	515 551	9,8	697 308	13,0	725 362	13,4
nezistené	917 835	17,4	160 598	3,0	571 437	10,6

Zdroj: Evanjelická cirkev augsburského vyznania na Slovensku, 2012

Na Slovensku, ktoré je podstatne religióznejšou krajinou, je veľmi jasne viditeľná náboženská pluralita. Badateľný je nárast počtu veriacich vo väčšine netradičných cirkví, ktoré počas socializmu nemali príliš veľkú podporu.

5 Záver

Len zriedkavo v histórii vznikla civilizácia, ktorá by v sebe nemala zakorenené náboženstvo sankcionujúce pravidlá, hodnoty a inštitúcie nevyhnutné pre rast počtu obyvateľov a ich blaha. Tieto náboženstvá však neboli zakomponované do ľudských plánov, ale vznikli spontánne a podliehali neustálemu procesu prirodzenej selekcie. Prežívali len náboženstvá, ktoré sa dokázali prispôsobiť kultúrnej evolúcii a zároveň zaujali nenahraditeľné miesto v živote jednotlivcov ako nositelia nevyhnutných hodnôt. Ako bolo v tejto práci dokázané, komunizmus bol umelým náboženstvom, ktoré bolo vytvorené mimo rámec náboženskej evolúcie, a tým pádom bolo odsúdené na zánik. Bol totiž založený na hodnotách zodpovedajúcich socialistickým ideálom, avšak odporujúci skutočnej povahe drvivej väčšiny populácie. Sankcionoval nové hodnoty, vymyslené socialistickými intelektuálmi, bojoval proti inštitúciám zabezpečujúcim rozšírený poriadok. Medzi najdôležitejšie inštitúcie, o ktorých hovoril Hayek, patrila rodina, súkromné vlastníctvo a náboženstvo. V predošlom texte bol dôkladne zanalyzovaný význam týchto inštitúcií, ako aj ich kultúrne – evolučný boj so socializmom.

Na začiatku práce bol vykonaný podrobný rozbor Hayekovej teórie týkajúcej sa kultúrnej a náboženskej evolúcie. Dôležitý pre pochopenie súvislostí je systém sankcionovania hodnôt v spoločnosti a jeho fungovanie v živote jednotlivca. V kontexte evolúcie spoločnosti je finálnym produktom civilizácia. Podstatným aspektom pre úspešné spracovanie tejto témy bola analýza vzájomného pôsobenia jestvujúcej civilizácie a socializmu, a to aj v historickom kontexte. Ako sme si ukázali na príklade Schafarevicha, socialistické myšlienky nie sú výplodom fantázie mysliteľov minulého tisícročia, ale vznikli v dávnej minulosti v rôznych končinách sveta. Niektoré z týchto myšlienok navonok síce pôsobia prijateľne, ba veľmi prospešne, avšak pre fungovanie spoločnosti majú zdravujúci účinok. Táto skutočnosť bola objasnená napríklad pri opise vplyvu socialistického zriadenia spoločnosti na slobodu a jedinečnosť jedinca, ktorá je v dnešnej spoločnosti prakticky jediným kľúčom pre jeho úspech, ako aj pre hospodárske napredovanie krajiny ako celku.

Hayekova kritika socializmu z pochopiteľných dôvodov začínala pri ekonomickej kalkulácii, ktorá zo všeobecne známych, a v predošlom texte konkretizovaných skutočností nemohla byť efektívna. Každý ekonomicky gramotný človek vie, že trhovú ekonomiku je pre spoločnosť a jej hospodársky rozvoj neporovnateľne prospešnejšia ako plánovaná ekonomika sprostredkovaná socialistickým zriadením. Socialisti sa však obhajovali výrokmi o tom, že ich ideológia nie je založená na myšlienke maximálnej ekonomickej efektivity, ale na myšlienke jednoty, rovnosti a službe štátu. Hayek sa týmito argumentmi nenechal odradiť a do svojej kritiky zakomponoval aspekty, ktoré majú mimoriadny význam pre fungovanie civilizácie, ktoré si väčšina ľudí možno doposiaľ neuvedomovala. Ako si každý zainteresovaný človek uvedomuje, Hayek sa zameral na vo svojej neskoršej práci na úlohu kultúrnej a náboženskej evolúcie pre civilizáciu a rozpory, ktoré medzi socializmom a spomenutými typmi vývoja nepochybne boli.

Práca teda bola zameraná na prechod od čírej kritiky ekonomickej racionality socializmu k hodnoteniu vplyvu evolučných aspektov na spoločnosť fungujúcu pod nadvládou socializmu. Podstatnou časťou pre pochopenie fungujúceho systému pravidiel a hodnôt bola analýza z hľadiska inštitucionálnej ekonómie, kde boli vysvetlené rozvoj a zmena inštitúcií, noriem a zákonov. Náboženstvo bolo presadzované v tejto práci ako nositeľ pre spoločnosť výnimočne dôležitých hodnôt, z ktorých mnoho bolo v rozpore so socializmom samotným. Okrem náboženstva bojoval socializmus proti inštitúciám ako sú rodina a súkromné vlastníctvo.

Posledná kapitola mala komplexný charakter vďaka zahrnutiu problematiky revolúcie a jej vzniku všeobecne. Teória thresholdu bola aplikovaná najskôr pre Poľsko, pretože v tejto krajine padol komunizmus ako prvý, najmä vďaka ťažkým ekonomickým problémom a mimoriadne vysokej religiozite, s ktorou sa režim nedokázal vyrovnáť. Následne bola vykonaná podrobná analýza situácie v celom priebehu od druhej svetovej vojny na území Československa, a to hlavne z pohľadu cirkví a rodiny.

V tejto práci bola jasne preukázaná skutočnosť, že socialistická ideológia bola v závažnom konflikte s mentalitou občanov a ich hodnôt. Socializmus bol schopný poskytnúť len také hodnoty, ktoré boli v prospech štátu a zabúdal na ľudskú jedinečnosť vyzdvihovanú práve náboženstvami. Kolektívne cítenie teda s postupom času rástlo počnúc ekonomickými problémami a končiac neuspokojenými duchovnými potrebami veriacich. Režim sa snažil robiť ústupky rôzneho druhu aby reguloval kolektívne cítenie, avšak nespokojnosť občanov dosiahla také rozmery, že už nebolo úniku z kritickej situácie. Ľuďom po dlhodobom pocite nenaplnenia potrieb a očakávaní došla trpezlivosť a nastali rozsiahle demonštrácie vedúce k revolúcii.

6 Literatúra

- BUTLER, EAMONN. Predslov. In: HAYEK, FRIEDRICH AUGUST VON. *Our Moral Heritage. (The Heritage lectures)*. Heritage Foundation; 1st edition (1983) Washington, D.C.: Dept. of the Army, ASIN: B0006YOB0A
- CIVÍN, JAN. *Československý komunistický režim v letech 1985 – 1989. Středoevropské politické studie* [online]. Masarykova univerzita: Mezinárodní politologický ústav Fakulty sociálních studií, 2005 [cit. 2015-10-15]. Dostupné z: <http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=244>
- COLMAN, ANDREW M a ANDREW M COLMAN. *Game theory and its applications in the social and biological sciences*. 2nd ed. Boston, Mass.: Butterworth-Heinemann, 1995, xiii, 375 p. ISBN 07-506-2369-1.
- ČARNOGURSKÝ, JÁN. *Prečo komunizmus padol tak rýchlo: November. Chelemendik* [online]. 2010, 2016-01-02 [cit. 2015-11-15]. Dostupné z: http://www.chelemendik.sk/Preco_komunizmus_padol_tak_rychlo_743354905.html
- ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD. *NÁBOŽENSKÁ VÍRA OBYVATEL PODLE VÝSLEDKŮ SČÍTÁNÍ LIDU*. [online]. 2014 [cit. 2015-11-13]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/nabozenska-vira-obyvatele-podle-vysledku-scitani-lidu-2011-61wegp46f>
- D'IAKONOV, I. M. *Obshchestvennyi i gosudarstvennyi stroi drevnego Dvurech'ia: Shumer*. Moscow, 1959. Fischer Weltgeschichte, vol. 2. Wiesbaden, 1966.
- DAVIES, JAMES C. *Toward a Theory of Revolution* [online]. American Sociological Association, 1962 [cit. 2015-12-12]. Dostupné z: <http://www.jstor.org/stable/2089714>
- EVANJELICKÁ CIRKEV AUGSBURSKÉHO VYZNANIA NA SLOVENSKU: *Obyvateľstvo SR podľa náboženského vyznania - sčítanie 2011, 2001, 1991* [online]. 2012 [cit. 2015-11-15]. Dostupné z: http://www.ecav.sk/files/user/scit_2012_naboz_vyz.pdf
- FEDOTOV, GEORGE P. *The Russian religious mind*. Belmont, Mass: Nordland Pub, 1975. ISBN 978-091-3124-185.
- HALÍK, TOMÁŠ. *O HUSOVI A ČESKÉM CIVILNÍM NÁBOŽENSTVÍ* (2008). Halík [online]. 2008 [cit. 2015-12-30]. Dostupné z: <http://halik.cz/cs/tvorba/rozhovory/clanek/94/>
- HAMŠÍKOVÁ, JAROSLAVA. *Velehradská pout' 1985*. Getsemany [online]. 2003 [cit. 2015-07-01]. Dostupné z: <http://www.getsemany.cz/NODE/504>
- HARTMANN, JAN, VÁCLAV VAŠKO A BOHUMIL SVOBODA. *Kardinál Tomášek: Svědectví o dobrém katechetovi, bojácném biskupovi a statečném kardinálovi*. 1.vyd. Praha: Zvon, 1994, 209 s., barev.fot.příl. ISBN 80-7113-093-1.
- HAYEK, FRIEDRICH AUGUST VON. *Our Moral Heritage. (The Heritage lectures)*. Heritage Foundation; 1st edition (1983) Washington, D.C.: Dept. of the Army, ASIN: B0006YOB0A

- HAYEK, FRIEDRICH AUGUST VON. *Cesta do otroctví*. 1. vyd. Brno: Barrister & Principal, 2004, 215 s. Studium (Barrister & Principal). ISBN 80-86598-71-3.
- HAYEK, FRIEDRICH AUGUST VON. *Osudná domýšlivost: omyly socialismu*. 1. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 1995, 200 s. Studie (Sociologické nakladatelství). ISBN 80-85850-05-2.
- HAYEK, FRIEDRICH AUGUST VON. *Právo, zákonodárství a svoboda: nový výklad liberálních principů spravedlnosti a politické ekonomie*. V českém jazyce vyd. 3., V nakl. Prostor 1. Praha: Prostor, 2011, 556 s. Obzor (Prostor). ISBN 978-80-7260-253-7.
160. *Den, kdy se výročí republiky změnilo v protirežimní protest*. I60 [online]. 2013 [cit. 2015-03-26]. Dostupné z: <http://www.i60.cz/clanek/detail/6030#.VVdo4Pntmko>
- KAŇÁKOVÁ, BOŽENA. *Moderní dějiny Polska a Československa: Solidarita*. Moderní dějiny [online]. Na Hradě 245/5, 779 00 Olomouc, Česká republika, 2011, 2011-11-30 [cit. 2015-11-09]. Dostupné z: <http://moderni-dejiny-pl-csr.blogspot.cz/2011/11/solidarita.html>
- KOČÍ. *K niektorým otázkam reakčnej činnosti východoslovenského kléru v r.1945-1947*. In: Nové obzory. Košice, 1963.
- KOHÁK, E. 1992. *Ashes, Ashes... Central Europe After Forty Years*. Daedalus. 1992, Vol. 12, No. 2, pp. 197–215.
- KOPEČEK, LUBOMÍR. *Vojenský převrat v Polsku 1981 – bolavé téma společenského diskursu*. Revue Proglas 2001 [online]. Centrum pro studium demokracie a kultury, 2001 [cit. 2015-11-06]. Dostupné z: <http://www.cdk.cz/rp/clanky/45/vojensky-prevrat-v-polsku-1981-bolave-tema-spolecenskeho-diskursu/?PHPSESSID=>
- KOPUNCOVÁ, BARBORA. *Protikomunistický odboj v Československu v letech 1948-1989. O škole* [online]. 2012 [cit. 2015-02-13]. Dostupné z: http://www.oskole.sk/?id_cat=8&clanok=18798
- KRIVOŠÍK, LUKÁŠ. *Lavicový liberalismus je cestou do pekla*. In: Sme.sk. 2007. [cit. 2015-02-26]. Dostupné z: <http://domov.sme.sk/c/3567258/lukas-krivosik-lavicovy-liberalizmus-je-cestou-do-pekla.html#ixzz3Ydf9OZwG>
- KUCHARCZYK, G. *Červená hvězda vo vojne s krížom*. Milujte sa! [online]. 2008 [cit. 2015-09-08]. Dostupné z: http://www.milujtesa.org/upload/articles/r_u_c_k_i/SK/06_milujtesa_2831.pdf
- KURAN, TIMUR. *Sparks and prairie fires: A theory of unanticipated political revolution*. In: *Public Choice* [online]. 1989, 61(1), s. 41-74 [cit. 2016-01-03]. DOI: 10.1007/BF00116762. ISSN 0048-5829. Dostupné z: <http://link.springer.com/10.1007/BF00116762>
- MAJO, JURAJ. *VYBRANÉ CHARAKTERISTIKY TRANSFORMÁCIE RELIGIOZITY NA SLOVENSKU V ROKOCH 1950 – 2001 VO VZŤAHU K SEKULARIZÁCII* [online]. Univerzita Komenského v Bratislave, Prírodovedecká fakulta, Katedra humánnej

- geografie a demografie, Mlynská dolina, 842 15 Bratislava, 2013 [cit. 2016-08-12]. Dostupné z: <https://www.sav.sk/journals/uploads/01091048Majo.pdf>
- MICHALKA, BRANISLAV. *Myšlienkové predpoklady komunizmu*. Parlamentní Listy [online]. 2011 [cit. 2015-11-20]. Dostupné z: <http://euportal.parlamentnilisty.cz/PrintArticle/7063-myslienkov-predpoklady-komunizmu.aspx>
- MIKLOŠKO, FRANTIŠEK. *Nebudete ich môcť rozvrátiť: z osudov katolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1943-89*. 1. vyd. Bratislava: Archa, 1991, 283 s.
- MINÁRIK, PAVOL. *Ekonomie náboženství a její relevance pro ekonomy ve střední Evropě* [online]. In: . s. 691-704 [cit. 2015-07-08]. DOI: 10.18267/j.polek.924. Dostupné z: <http://www.vse.cz/polek/924>
- MISHTAL, JOANNA Z. *Contradictions of Democratization: The Politics of Reproductive Rights and Policies in Postsocialist Poland* [online]. M.A. University of Colorado, 2000, 2006 [cit. 2015-04-17]. Dostupné z: http://www.federa.org.pl/dokumenty_pdf/prawareprodukcyjne/Mishtal%20dissertation.pdf
- MORÁVKOVÁ, Š. *Metodologie zjišťování náboženského vyznání při SLDB 2001*. Demografie. Český statistický úřad, Praha 2004, roč. 46, č. 2, s. 116-120. ISSN: 0011-8265.
- MOŽNÝ, IVO. *Proč tak snadno--: některé rodinné důvody sametové revoluce : sociologický esej*. 3. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2009, 132 s. ISBN 978-80-7419-013-1.
- NEŠPOR, ZDENĚK R (ed.). *Jaká víra?: současná česká religiozita/spiritualita v pohledu kvalitativní sociologie náboženství*. 1. vyd. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 2004, 115 s. Sociologické studie. ISBN 80-7330-061-3.
- PEŠEK, JAN A MICHAL BARNOVSKÝ. *Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948-1953*. 1. vyd. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1997, 311 s. ISBN 80-224-0528-0.
- PORTER, BRIAN *CATHOLIC CHURCH IN POLAND*. [online]. Roy Rosenzweig Center for History & New Media, 2007 [cit. 2015-01-15]. Dostupné z: <https://chnm.gmu.edu/1989/exhibits/roman-catholic-church/introduction>
- PRAVÉ SPEKTRUM: *HAYEKOVA TEÓRIA EVOLÚCIE SPOLOČNOSTI* [online]. 2005 [cit. 2015-08-02]. ISSN 1335-8715. Dostupné z: <http://www.prave-spektrum.sk/article.php?266>
- PUTNA, MARTIN C. *Obrazy z kulturních dějin ruské religiozity*. Vyd. 1. Praha: Vyšehrad, 2015, 335 s. ISBN 978-80-7429-534-8.
- RUDÉ PRAVO. Ústřední orgán Komunistické strany Československa, 1952, 25. 12. 1952(345).
- SALERNO, JOSEPH T., GABRIELA MÜLLEROVÁ (prekl.) a JAN HOLICKÝ (prekl.). *Proč je socialistická ekonomika „nemožná“. Ekonomická kalkulace v socialistickém státě* [online]. 1990 : 10 [cit. 2015-06-03]. Dostupné z: http://www.libinst.cz/Files/KqLFy4r2/profile/2470/Salerno_kalkulace.pdf

- SCRUTON, ROGER. *Zápisky z podzemí*. 1. vydání. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2015, 244 stran. ISBN 978-80-7325-372-1.
- SHAFAREVICH, I A ALEKSANDR ISAEVICH SOLZHENITSYN. *The socialist phenomenon*. 1st ed. New York: Harper & Row, 1980, xvi, 319 p. ISBN 0060140178.
- SCHUMPETER, JOSEPH ALOIS. *Kapitalismus, socialismus a demokracie*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2004, 470 s. ISBN 80-7325-044-6.
- SIMON, HERBERT. *A Behavioral Model of Rational Choice*. Quarterly Journal of Economics, 69, 99 – 118.
- SIRŮČEK, PAVEL. *Analýza Schumpeterova Kapitalismu, socialismu a demokracie* [online]. 2005 [cit. 2015-05-11]. Dostupné z: <http://www.valencik.cz/marathon/05/mar050206.htm>
- SOLZHENITSYN, ALEKSANDR ISAEVICH. Predslov. In: SHAFAREVICH, I A ALEKSANDR ISAEVICH SOLZHENITSYN. *The socialist phenomenon*. 1st ed. New York: Harper & Row, 1980, xvi, 319 p. ISBN 0060140178.
- ŠTEFÁNIK RASTISLAV, 1918. In: MIKLOŠKO, FRANTIŠEK. *Nebudete ich môcť rozvrátiť: z osudov katolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1943-89*. 1. vyd. Bratislava: Archa, 1991, 283 s.
- TYŽDEŇ. *Velehrad 1985*. [online]. 2011, 2015-02-14 [cit. 2015-02-14]. Dostupné z: <HTTP://WWW.TYZDEN.SK/CASOPIS/2010/29/VELEHRAD-1985.HTML>
- VÁCLAVÍK, DAVID A MICHAL BARNOVSKÝ. *Náboženství a moderní česká společnost*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2010, 243 s. ISBN 978-80-247-2468-3.
- VANBERG, VIKTOR. Innovation, Cultural Evolution and Economic Growth, In: Witt, U.: *Explaining Process and Change – Approaches to Evolutionary Economics*. Ann Arbor: Michigan University Press. 105 – 21.
- VAŠKO, VÁCLAV. *Dům na skále*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2004, 255 s. ISBN 80-7192-891-7.
- VAŠKO, VÁCLAV. *Dům na skále*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2007, 466 s. ISBN 978-80-7192-892-8.
- VAŠKO, VÁCLAV. *Likvidace řeckokatolické církve*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2007, 70 s. ISBN 978-80-7195-165-0.
- VAŠKO, VÁCLAV. *Neumlčená: kronika katolické církve v Československu po druhé světové válce*. 1. vyd. Praha: Zvon, 1990, 2 sv. (267, 266 s.).
- VOIGT, STEFAN A JANA ČAMROVÁ (PŘEKL.). *Institucionální ekonomie*. Liberální institut: Alfa Publishing, 2008. ISBN 978-80-87197-13-4.